

**ШОҲ АЖЕАР
ВА
ДОНО БИРБАЛ
ҲИКОЯТЛАРИ**

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

**«ХАЗИНА» ИЖОДИЙ ИЛМИЙ ИШЛАВ
ЧИҚАРИШ БИРЛАШМАСИ**

Таржимонлар **АНВАР ҲОЖИАҲМЕДОВ
ОМОНИЛЛА МАДАЕВ**

Муҳаррир **НЕЪМАТ АМИНОВ**

4702620105 — 74 Қатъий буюртма, 93. © **Анвар Ҳожнаҳмедов,**
М 352(04) — 94 **Омонилла Мадаев**
1994 (тарж.).

ISBN 5-635-01357-0

ШОҲ АҚБАР ВА ДОНО БИРБАЛ ҲИКОЯЛАРИ

Жаҳон адабиётида маълум бир тарихий шахс номи билан боғланган латифалар, юмористик ҳикоячалар, қизиқарли ҳикоялар тўпلامлари кўпдан бери яратилиб келинган. Хўжа Насриддин, Мулла Мушфиқий, Жуха каби зукко кишилар ҳақидаги латифалар, Улуғбек, Навоий, Машраб сингари доғишманд шоир ва алломалар тўғрисидаги ажойиб ҳикоялар шулар жумласидандир. Уларнинг барчасига ана шу тарихий шахсларга хос донолик, ҳазилкашлик, сўзамоллик, топқирлик хусусиятлари дастлабки асос хизматини бажарган, демакчимизки, бу кишилар табиатида биз назарда тутаятган фазилатлар мавжуд бўлган, бир қатор воқеалар ҳаётда чиндан ҳам юз берган, аммо кейинчалик халқ ижод қилган хилма-хил латифалар, ҳикоялар уларнинг номига нисбат бериларган. Бинобарин, бундай латифалар, ҳикояларда асосан халқ оммасининг заковати, бадий иқтидори ўз аксини топган. Уларда ифодаланган умумбашарий ғоялар кўп йиллар давомида жамият тарбиясига, авлодлар камолотига биракали таъсир кўрсатган: фақат ижтимоий-ахлоқий жиҳатдан эмас, балки бадий-эстетик жиҳатдан ҳам уларнинг қалби ва онгига гўзаллик туйғуларини жо этиб келган. Доно Бирбал ҳақидаги ҳикоялар ҳам худди шу хил хусусиятлари билан кўзга яққол ташланиб туради.

Маълумки ҳинд халқи ўзининг машҳур «Панчатантра», «Махабхарата», «Калила ва Димна», «Шукасапати» («Тўтиннома») каби қатор-қатор нодир асарлари билан жаҳон адабиётига муносиб ҳисса қўшган. Бу дурдона асарлар барча халқлар оғзаки ва ёзма адабиётларига биракали таъсир кўрсатиб, хилма-хил тилларда уларга ўхшаш ўнлаб обидаларнинг майдонга келишига асос бўлди. Бирбал ҳақидаги ҳикояларда ҳам ҳинд халқига хос зукколик, донолик, юксак бадий иқтидор, енгил ва ҳаётбахш комизм ўз аксини топган.

Ҳикояларнинг қаҳрамони Бирбал — тарихий шахс. У XVI асрнинг иккинчи яри ва XVII асрнинг бошларида Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган шоҳ Акбар саройида энг мўътабар аъёнлардан бири — бош вазир бўлиб хизмат қилган. Бобоси Заҳриддин Муҳаммад Бобур анъаналарини изчил давом эттириб, ҳинд халқи дини, тарихи, маданияти ва адабиётига ҳурмат билан қараган, ҳиндлар билан мусулмонлар ўртасида биродарлик муносабатлари ўрнатиш йўлида жонбозлик кўрсатган Акбар бу доно ва зукко ҳинд амалдорига алоҳида меҳр билан қараб, уни ҳар томонлама эъзозлаган, ҳатто ўзининг мусулмон аъёнларидан ҳам юқорироқ қўйган. Бунинг муайян сабаблари бор эди, албатта. Аввало шунини айтиш лозимки, Бирбал Бобурийлар салтанатининг ўз халқи тақдирдаги ижобий мавқеини чуқур англаб етган ҳолда шоҳ Акбарнинг одилона сиёсатини амалга ошириш соҳасида сидқидилдан фаолият кўрсатган, айни чоғда ўз халқи манфаатларини ҳаминиша каттиқ ҳимоя қилиб, меҳнаткаш омма ҳурматида сазовор бўлган. Инсонларварликни олий дастур деб ҳисоблаган Бирбал ҳар қандай зулм, ноҳақлик, қаллобликка қарши кескин курашган, бу билан ҳам Акбар саройи обрўсини мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшган. Иккинчидан, Бирбал ниҳоятда доно ва зукко киши бўлиб, ҳазиллашишни севар, бу фазилати туфайли ҳам латиф

табиатли Акбар эътиборини қозонган эди. Шоҳнинг ўз вазирига булган алоҳида ҳурматини Секри шахридаги Бирбалнинг ҳашаматли саройи мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Ҳиндистонга сафар қилган саёҳатчилар ҳозир одам яшамайдиган, лекин бутунисича сақланиб қолган ана шу шаҳардаги қизил ғишдан ясалган бу чиройли иморатни катта қизиқиш билан томоша қиладилар.

Бирбал ҳақидаги ҳикоялар билан танишар эканмиз, уларнинг анчагина қисми ҳақиқатан ҳам бўлиб ўтган қизиқарли воқеалар шох Акбар билан унинг доно вазири ўртасида юз берган ҳазил-мутойибалар, шакарғуфторликлар асосида яратилганини кузатамиз. Акбарнинг ижтимоий-маънавий қиёфасини, хулқ-атвирини ҳаётий гавдалантирувчи, шу даврда яшаб ўтган турли тарихий шахслар — сарой аъёнлари, санъаткорлари қатнашган, шунингдек, ҳукмдор мисрлари асосида Бирбал яратган шеърларни ўз ичига олган кўплаб ҳикояларни ана шундай асарлар сирасига киритиш мумкин, деб ўйлаймиз.

Шубҳасиз, бир қатор ҳикоялар Бирбал яшаган даврда ёки ундан сўнги йилларда яратилган ва халқ оммасининг бу доно ва зукко вазирига бўлган меҳри туфайли унга нисбат берилган асарлардир. Ҳақиқатга мос келмайдиган воқеалар асосидаги ҳикоялар шулар жумласидандир. Чунончи, «Подшонинг янги эрмаги», «Бировга чоҳ қазима», «Толеъми ё фаолиятми?», «Бирбал Малайя рожаси ҳузурида» сингари кўпгина ҳикоялар шу тарзда яратилганини кўриш қийин эмас. Айни чоғда ҳақиқатдан узоқ бўлмаган воқеалар ҳикоя қилинган баъзи асарларни ҳам халқ тўқиб чиқарган лавҳалар сирасига киритиш мумкин.

Бирбал ҳақидаги ҳикоялар орасида Мулла Насриддин латифаларининг айнан такрори булган ёки уларга жуда яқин турувчи бир қатор асарлар ҳам учрайди. Ҳазилга, сўз ўйинларига моҳир бўлган Бирбал ҳаётида бу хил воқеаларнинг баъзилари ҳақиқатан ҳам юз берган бўлиши эҳтимол. Лекин уларнинг аксариятини ҳинд ва бошқа халқлар оғзаки ижодида мавжуд бўлган, кейинчалик Бирбал номига нисбат берилган латифалар деб қараш тўғрироқ бўлади. Масалан, «Товуқлар ичида хўроз» ҳикоясида Акбар Бирбални мулзам қилиш мақсадида ўз аъёнларига ҳовуз ичига шўнғиб, биттадан тухум олиб чиқишни тайинлайди. Бундан беҳабар Бирбал сувга шўнғиб қуруқ чиққач, «Шунча товуқ ичида битта хўроз ҳам бўлади-да»,—деган зукко жавоб билан подшо ва унинг аъёнларини лол қолдиради. Кўриниб турибдики, бу афанди латифаларида учрайдиган воқеа. Бирбал ҳақидаги ҳикоялар ичида бунга ўхшаш асарлар анчагина. Жумладан, «Итларнинг бошлиғи», «Хотинимни эсимдан чикардим», «Эркак ҳам, аёл ҳам эмас» каби ҳикояларни шундай асарлар қаторига қўшиш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, Бирбал ҳақидаги ҳикоялар қай тарзда яратилган бўлмасин, уларнинг барчасида илғор умумбашарий ғоялар илгари сурилади, ҳамма асарларда Бирбал образи адолат ва эзгулик, донишмандлик ва зукколик тимсоли бўлиб гавдаланади. Бинобарин, уларда ҳинд халқининг эрксеварлик ва инсонпарварликка интилиши, зулмга, қалбоблик ва пасткашликка бўлган нафрати, донолик, лутф ва сўз ўйинларига бўлган қизиқиши ўзининг ёрқин мифодасини топган.

Бирбал ҳақидаги ҳикояларнинг ўзбек халқи учун қизи-

қарли жиҳати аввало шундаки, уларда номи биз учун азиз ва қадрдон бўлган Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг набира-си — севимли ўғли Ҳумоюннинг фарзанди подшоҳ Акбар об-рази яққол жилоланиб туради. Деярли ҳар бир ҳикояда до-но подшоҳ Акбар қиёфаси, унга хос олижаноб фазилатлар бўртиб туради. Бу асарлардаги Акбар тимсоли ҳинд халқи-нинг Бобурийларга, Ҳиндистон тарихида чуқур из қолдирган, авлодлар таҳсини ва эъзозига сазовор бўлган бу инсонпарвар ҳукмдорга берган одилона баҳоси сифатида гоят қимматлидир.

Гарчи китобдан ўрин олган ҳикояларнинг барчаси Бирбал ҳақида бўлиб, унга хос энг яхши хислатларни ифодалаш мақ-садини кўзласа ҳам, уларда шоҳ Акбар образи ҳам алоҳида ўрин тутади. Аниқроғи, Бирбалнинг давлат арбоби, доно му-тафаккир ва мураббий сифатидаги фаолияти аксар ўринлар-да Акбар билан муносабатлар давомида ёритилади, подшонинг севимли вазирига берган баҳоси халқнинг Бирбалга берган баҳоси сифатида кўрсатилади.

Ҳикояларнинг кўпчилигида Акбаршоҳ аввало адолатлар-вар ҳукмдор тимсоли сифатида гавдаланади. У хилма-хил муаммоларни инсонпарвар, халқпарвар давлат раҳбари сифа-тида ҳал қилади, ҳаммавақт ҳақиқатни ёқлайди, золим ва жоҳил амалдорлар, товламачи савдогарлар, ҳаромхўр дин ар-бобларини қаттиқ жазолайди.

Ҳикояларни варақлар эканмиз, уларда подшоҳ Акбар пок-кўнгил, раҳмдил яхши одамларга меҳрибон ва ғамхўр ҳукм-дор сифатида тасвирланганини кўраемиз. «Ёмон одам яхши-ликни кўролмайдми» ҳикоясида Акбар нонок, қаллоб аёлнинг бераҳмлигидан изтироб чекади. «Бир сер гўшт» ҳикоясида шафқатсиз савдогарнинг беҳаё қилмишлари уни даҳшатга со-лади, Бирбал рақибларининг иғво-туҳматлари унинг дилини тирнайди, доно вазирининг улардан доимо устун келиши Ак-барни доимо кубонтиради. Унга хос бу хусусиятни «Ўсимлик-нинг уруғи», «Подшонинг қайниси қандай қилиб вазир бўлди» каби қатор ҳикояларда кўришимиз мумкин.

Бир қатор ҳикояларда Акбарни ҳинд ва мусулмон халқ-лари ўртасидаги дўстона муносабатлари учун қатъият ва из-чиллик билан кураш олиб берган ҳукмдор сифатида кўраемиз. «Бировга чоҳ қазима» ҳикоясида подшоҳ ўзи юқори-мансаб-га тайинлаган мусулмон амалдор Сардорхонни ҳинд қизига зўрвонлик қилгани учун қаттиқ жазолагани тасвирланса, «Ким донороқ — Бирбалми, Таксенми?» ҳикоясида Амирхон исмли сардорнинг подшога қарата қилган: «Ҳиндиларни ол-лоҳга ишонишга мажбур қилинг, шунда биз уларни ўз ога-нинларимиз қаторида ҳисоблайдиган бўламиз», — муро-жаатига: «Бу ҳеч қачон бўлмайди. Ҳар ким ўз эътиқоди, ўз дини билан яшайверсин. Дини бошқа бўлган учунгина одамни ёмон деб эълон қилиш ярамайди. Ҳиндини дини ўзга бўлгани учунгина жабрлайдиган ҳар қандай одамни мен қаттиқ жа-золайман», — деб жавоб беради.

Бирбал номи билан боғланган ҳикояларда шоҳ Акбар ада-биёт ва санъатни сеувчи, ҳазил ва мутойибаларни эъзозловчи подшоҳ сифатида ҳам гавдаланади. Табиат қучоғида, хилма-хил одамлар даврасида бўлар экан, нафосат, эзгулик унинг ди-линда чиройли образли ифодаларни рўёбга чиқаради, улар кў-пича бадний баркамол мисралар тарзида тугилади. Бу мисра-лар Бирбалнинг шоирона иқтидори туфайли тугалланган шеър-

ларга айланади. «Бирбал тўқиган шеър», «Мағрурланма, жонона», «Чайқалди сув ушбу замон», «Шўх ўйноқи кўзларни яшириб бўлмайди», «Нур сочи қуёш» каби қатор ҳикояларда Акбарга хос ана шу хусусият яққол акс эттирилган.

Латифалар, лутфларни ниҳоятда хуш кўрувчи Акбар ўзининг қадрдон вазири билан ҳазиллашишдан чарчамайдиган, Бирбалнинг зукко жавоблари, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган қизиқчиликлари, донолик билан ўйлаб топилган тадбирларидан беҳад шодликка тўладиган ажойиб инсон сифатида ҳам гавдаланади. У зукко Бирбалнинг маҳоратини синаш мақсадида турли топшириқлар ўйлаб чиқаради, улар ҳал қилинган, вазирининг донишмандлигига таҳсинлар айтади. Бу жиҳатдан «Ҳўкизнинг сутини олиб кел», «Ҳаводаги сарой», «Подшонинг янги эрмаги», «Муттаҳам савдогар ва нодон мулла» каби қатор ҳикоялар қизиқарлидир.

Ниҳоят Акбар тимсолида мужассамлантирилган яна бир муҳим фазилат унга хос бўлган одамийлик, чинакам дўстлик, бу, подшоҳ билан Бирбал муносабатларида кўзга яққол ташланиб туради. Ҳикояларнинг аксариятида Акбар Бирбални жон-дилидан севувчи, уни ҳар жиҳатдан ҳурмат қилувчи, вазирини озгина кўрмай қолса, уни соғинадиган, Бирбалнинг ҳар қандай ҳазилини кўтарадиган чинакам дўст сифатида намоён бўлади. У баъзан хато қилиб, Бирбални ранжитган чоғларида тезда ўз камчилигини англаб, тўғрилашга интилади, дўстининг доно маслаҳатларини ҳеч иккиланмай қабул қилади. Шу хил фазилатлар тасвири Акбарнинг ҳақиқий қиёфасини ҳаётий акс эттиришга имкон берган.

Шундай қилиб, ҳикояларда ҳинд ва мусулмон халқлари ўртасидаги илиқ муносабатлар, ўзаро ҳурмат ва дўстлик Акбар ва Бирбал муносабатларида ўзининг муносиб аксини топган, десак, янглишмаймиз.

Бирбал ҳақидаги ҳикояларда кўзга яққол ташланиб турадиган муҳим бир хусусият халқ оммасининг ўз қахрамонига бўлган улкан ҳурматида. Доно вазирининг давлат-арбоби ҳамда оддий инсон сифатидаги хислатлари билан танишсак, бу ҳурмат ва эъзознинг сабаблари аён бўлади.

Бирбал аксарият ҳикояларда инсонпарвар, адолатсевар вазири тимсолида гавдаланади. У ҳамиша мазлумлар, ҳуқуқи топталганлар, алданганлар, турли жиноятчиларнинг мақрийлаларига дуч келган жабрдийдалар, умуман, ўзининг мададига муҳтож бўлган ҳамма-ҳаммага ёрдам қўлини чўзадиган, ҳақиқатни рўёбга чиқариб, ноҳақларни қаттиқ жазолайдиган инсон, хусусан, меҳнатқашларнинг пушти-паноҳи сифатида фаолият кўрсатади. Лекин ҳикояларнинг муҳим хусусияти шугина эмас. Уларни яратувчилар Бирбалнинг турли жиноят ва найрангларни фош қилишдаги маҳорати, доно вазирига хос синчковлик, мантиқий фикрлаш иқдори, қабиҳ кишиларнинг хатоларидан усталик билан фойдаланиб, айбларини исботлаш қобилиятини намоён қилишга алоҳида аҳамият берганлар. Ҳақиқатан ҳам, Бирбал худди шу жиҳатдан китобхонни ҳайратга солади. Уқувчи унинг доно тадбирларини, зукколигини катта қизиқиш билан кузатиб боради. Китобдан ўрин олган «Қаллоб савдогар», «Нопок дарвиш», «Хиёнаткор дўст», «Товламачи дўкандор», «Ука акасини қандай қилиб алдади» каби қатор ҳикояларда Бирбалга хос ана шу фазилат ўзининг ёрқин аксини топган.

Ҳикояларни ўқир эканмиз, бизни Бирбалнинг турли қийин вазиятларда ақл-заковати билан энг тўғри йўлни топа олиш, мураккаб муаммоларни осонлик билан хал қилиш соҳасидаги ишбилармонлиги лол қолдиради.

Ақсарият ҳикояларда Бирбалнинг подшоҳ Акбарга бўлган буюк ҳурмати ўз ифодасини топган. Ўз халқига кўрсатилган эҳтиром учун у адолатли, инсонпарвар ҳукмдорга садоқат билан хизмат қилади. Акбарнинг ўзига бўлган ишончини қадрлайди, ҳалол меҳнати, ҳақғўйлиги билан оқлайди, кўплаб муаммоларни подшо номидан адолат билан хал қилади, ҳинд ва мусулмон халқлари ўртасидаги ўзаро ишонч ва ҳурмат ҳисларини камол топтириш учун изчил кураш олиб боради.

Акбар — подшоҳ, у баъзан янглишади, баъзан турли инжиқликлар қилади, гоҳида сеvimли вазирини қаттиқ ранжитади, лекин Бирбал ҳамиша унинг ҳурматини сақлаган ҳолда шохнинг хатоларини, ноҳақликларини одоб билан исботлайди, шу билан уни жиддий нуқсонлардан асрайди, эл-юрт олдидаги обрўсига халал етишидан эҳтиётлайди. Бу хусусиятни «Марварид экиладиган ер», «Йоғ кийимида», «Бирбал ва май» каби кўпгина ҳикоялар мисолида кўришимиз мумкин. Кейинги ҳикояда тасвирланишича, Акбар ҳар куни бир хил ичимлик ичгач, номақбул ҳаракатлар қиладиган, нохуш сўзлар айтгандиган бўлиб қолади. Бундан ҳайрон бўлган Бирбал у ичадиган нарса май эканини аниқлайди-да, ўзининг доно сўзлари билан уни майдан қайтаради. Бу ҳикоя китобхонларни тарбиялаш нуқтаи назаридан ҳам эътиборга лойиқдир.

Бир қатор ҳикояларда Бирбал подшоҳнинг мутлақо бажариб бўлмайдиган ҳазил-топшириқларини ҳам қойил қилиб бажара оладиган мутафаккир инсон, тадбиркор вазир бўлиб гавдаланади. «Ҳаводаги сарой» ҳикоясида айтилишича, Акбар бир куни Бирбалга ҳавода сарой қуриш вазифасини топширади. Вазир кўп ўйлаб ўтирмай, бозордан кўпгина тўтиларни сотиб олади-да, уларга қурувчиларнинг сўзларини ўргатади. Сўнг подшони қақриб, ҳавода «қурилаётган» сарой «шовқин-суронини» эшиттиради.

Бирбалнинг шоирлик иқтидорини намоён қилувчи ҳикоялар ҳам завқбдир. Акбар тўқиган мисраларни тезлик билан тугал шеърларга айлантирувчи Бирбал чиндан ҳам қобилиятли шоир сифатида ижод қилади. У яратган шеърларда юксак гоёвийликни ҳам, ҳайратомуз бадииятни ҳам кўра оламиз. У битган шеърини асарлар чиндан ҳам ўқувчига завқ бағишлайди.

Ҳикояларда Бирбал ўз эътиқоди учун қатъият билан курашувчи, ҳар қандай шароитда ҳам ўз имонидан воз кечмайдиган, ҳақиқатни, ўзининг ҳақли қарашларини охиригача ҳимоя қиладиган мустаҳкам ирода соҳиби сифатида ҳам гавдаланади. У ўз рақибларининг турли-туман найрангларини усталик билан фош этади, Акбарнинг баъзи ўринсиз талабларининг ноҳақлигини одоб билан исботлаб беради, ҳеч қачон риёкорлик, иккиюзламачиликка йўл тутмайди. Унга хос ана шу хусусиятлар «Толеъми, фаолиятми?», «Бирбал қандай қилиб ўз имонини сақлаб қолди?» каби қатор ҳикояларда ўз аксини топган.

Хуллас, ҳикояларни охиригача қизиқиш билан ўқиб чиққан китобхон улкан маънавий озиқ олади, доно ва зукко, самимий ва бегубор Бирбални беихтиёр севиб қолади, одил ва

донишманд, нафосат ва заковатни ардоқловчи шоҳ Акбар ҳақида тиниқ, мусаффо тасаввур ҳосил қилади, дилида эзгу туйғулар жуш уради.

Тўпلامдан ўрин олган асарлар билан танишар эканмиз, кўз олдимизда гўзал Ҳиндистоннинг нафис табиати, ҳинд халқи маданияти, урф-одагларини акс эттирувчи жонли ва жозибали лавҳалар намоён бўлади. Оддий ҳинд кишиларига хос соддадиллик ва самимият, меҳмоннавозлик ва дўстпарварлик, донишмандлик ва заковат уқувчи дилини мафтун этади, Ҳар бир ҳикояда қадимий тарих соҳиби бўлган бу ажойиб халқнинг ўз ватани, тили, азалий анъаналари, дину имонга, санъату адабиётга бўлган ҳурмату эътиқоди жилоланиб туради. Бирбал образида ҳам ҳинд халқининг эзгу орзу-истаклари ўз ифодасини топган.

Бирбал тўғрисидаги ҳикояларнинг жозибадорлигини таъминлаган хусусиятлардан бири уларнинг композицион яхлитлиги ва ихчамлигидир. Ҳар бир ҳикоя ўзининг тугунига, воқеа ривожини ва ечимига эга. Воқеалар тезкорлик билан тараққий этиб боради, китобхон уларнинг ривожини ҳаяжон билан кузатиб боради, Бирбал билан бирга муаммоларни ҳал қилиш йўлларини излайди, доно вазирнинг бирдан-бир тўғри тадбиридан огоҳ бўлгач, унинг зукколигига таҳсин ўқийди.

Ушбу асарларнинг тарбиявий аҳамияти ҳам алоҳида эътиборга лойиқдир. Барча ҳикояларга инсонпарварлик, инсоннинг эрки, нафсониятини қадрлаш, ирқи, дини, тилидан қатъи назар, уни эъзозлаш ғояси сингдирилган. Бу, ўз навбатида, халқлар, турли миллат вакиллари ўртасида самимий муносабатларни улуғлаш ғояси билан қўшилиб кетади ва ўқувчиларда байналмилаллик туйғуларини камол топтиришга хизмат қилади.

Тўғрилиқ, ҳалоллик, инсоф, диёнатга чақириш кўпгина ҳикояларнинг ғоявий асосини ташкил этади. Ҳар қандай нопокликни, хиёнатчи, қаллобликни моҳирлик билан фош қилиб, ноинсоф амалдорлар, савдогарлар, руҳонийларни аёвсиз жазолловчи Бирбал кишиларни тўғрилиқка, покликка ундовчи мураббий бўлиб гавдаланади.

Қатор ҳикоялар бахиллик, худбинлик, кўролмаслик, манманлик каби ғайриинсоний иллатларни қоралаш мақсадини кўзлайди. Уларни ўқиган китобхонда бу хил нуқсонларга нафрат ҳисси камол топади.

Бирбал ҳақидаги ҳикоялар ўқувчиларда мантиқий фикрлаш қобилияти, ҳаётий лавҳаларни умумлаштириш йўли билан ҳақиқатни аниқлаш, инсон хусусиятлари асосида унинг хулқ-атворини белгилаш каби фазилатларни тарбиялаш нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятлидир. Китобхон Бирбалнинг донолигини, зукколигини лоқайдлик билан кузатмайди, балки ундан ўрганади, донишманд вазир усулларини ўз ҳаёти давомида қўллашга интилади.

Қўлингиздаги тўпلام «Бирбал ҳақидаги ҳикоялар»нинг русча нашридан таржима қилинган, шеърлар ҳам русча насрий таржимасидан ағдарилган. Шунга қарамай, ҳикоялар ҳамда шеърлар ҳинд тилидаги мазмунини акс эттира олган, деб ўйлаймиз. Китобхонларнинг ушбу таржима ҳақидаги мулоҳазалари кейинги нашрлар сифатини яхшилашга ёрдам бериши шубҳасиз.

АНВАР ҲОЖИ АҲМЕДОВ

ВИЖДОНСИЗ ҚОЗИ

Деҳлида Фотима исмли аёл яшар экан. Эри аллақачон ўлиб кетган, ўзи бефарзанд экан. Ёлғиз яшаш жонига теккач, олам ташвишларидан зериккан Фотима Макка зиёратини ният қилибди. Борбуди, қимматбаҳо тақинчоқларини саккиз юз муҳр олтин тангага сотиб, уларнинг ҳаммасини битта халтачага жойлабди. Халтача оғзини яхшилаб елиглаб муҳрлабди. Сўнг олтинларни ўша шаҳардан энг халол, художўй бирор мусулмонни топиб, унга омонат қолдирмоқчи бўлибди. Уйлай-ўйлай, охири битта қозини эслабди. Қози бутун Деҳлида ўзининг ҳалоллиги билан шуҳрат қозонган экан. Фотима унинг олдига бориб салом бериб мақсадини айтибди:

— Жаноб қози, ҳаж қилгани Маккаи мукаррамага сафар қилмоқчи эдим, бир юмуш чиқиб қолди, шунга ёрдам берсангиз.

— Биби, мендай фақир одам ёрдам бериши мумкин бўлган қандай мушкулинг бор? Тезроқ айта қол,—дебди қози.

— Мана шу халтачада саккиз юз муҳр олтин бор,—тушунтира бошлабди Фотима,— уларни мен сизга омонат қолдирмоқчиман. Мабодо сафарда бандаликни бажо келтирсам, уларни ўз хоҳишингиз билан ишлатарсиз. Аммо соғ-саломат қайтсам, халтачани муҳрланганича ўзимга қайтарасиз.

Бу таклиф қозига маъқул тушибди:

— Биби, сендай художўй, ёрдамга муҳтож аёлга мендай ғарибнинг ёрдами тегишидан жуда хурсандман. Хоҳлаган нарсангни омонатга қолдиравер.

Фотима халтачани қозига топшириб, ўзи ҳаж қилгани Маккага кетибди. У жуда ақлли, тадбиркор аёллигидан ҳар бир олтин тангага ҳеч ким сезмайдиган қилиб белги қўйиб чиққан экан.

Маккага бориб, барча муқаддас жойларни зиёрат қилиб, ўз юртига қайтгунига қадар беш йил ўтибди. Бу вақт ичида қози омонатга хиёнат қилишни ўйлаб, олтин тангаларни ўғирламоқчи бўлибди. У муҳрни бузмасдан ва халтачани йиртмасдан олтинларни олиш йўлини ўйлаб топибди.

Фотима уйига қайтгач, қозининг ҳузурига келиб, ундан омонатини олиб жуда хурсанд бўлибди. Қозига раҳматлар айтибди, дуо қилибди. Сиртдан халтача қандай бўлса, ўшандай экан. Фотима уйга келиб халтачани очгач, кўз олди қоронғилашиб кетибди. Не кўз билан кўрсинки, халтачадан чақалар, тошчалар, жез парчалари тушаётганмиш. Фотима халтани кўтариб қозининг олдига югурибди. Ичидагиларни қозига кўрсатиб дардини айтибди.

— Биби,— жавоб берибди қози.— Ахир омонатга қолдирган халтачангда нима борлигини билмасдим-ку. Халтачани қандай топширган бўлсанг, шундайлигича олдинг. Унинг ичида олтин ёки тош борлигини мен қаёқдан билай?

— Жаноб қози!— дея илтижо қилибди аёл.— Бутун бор бисотим шу эди. Тирикчилигимни нима билан ўтказаман? Худо хайрингизни берсин, омонатимни қайтаринг. Бир гариб-бечорани қўлласангиз, худо сизни қўллайди. Умрим бўйи дуои жонингизни қилай. Ўз қўлим билан саккиз юз муҳр олтинни санаб халтачага солгандим. Агар ҳаммасини беришни истамасангиз, жилла бўлмаса ярмини олай. Бутун шаҳар сизни олижаноб киши деб билади. Одамлар сизга ишонади. Ҳимоясиз бир аёл ҳақиға хиёнат қилишга уялинг.

Қози Фотиманинг сўзларидан ғазабга келиб, кўзларини олайтириб, дўқ ура кетибди:

— Бас қил! Яна бир оғиз ёмон сўз айтсанг, ўзингдан кўр. Яхшиси тилингни тийиб, бу ердан жўнаб қол. Йўқса калтаклаб, даргоҳимдан ҳайдаб юбораман.

Бахти қаро аёл тарвузи қўлтиғидан тушиб, чорночор уйига қайтибди. Дилида қозига нисбатан бир олам нафрат уйғонибди. «Подшоҳга борай-чи, деб ўйлабди у ниҳоят,— акс-қолда бу имонсиз бор-бисотимни еб кетадиганга ўхшайди».

Фотима подшоҳнинг ҳузурига кириб, бор гапни айтибди. Подшоҳ қозини чақиртириб:

— Бу аёлнинг олтин тангалари ҳақида нима дейсан? — деб сўрабди.

— Саховатли олампаноҳ! — дебди қози. — Бу аёл ҳаж қилишдан аввал оғзи елимланган, муҳрланган халтачани омонатга қолдиргани рост. Беш йил сафардан кейин халтачасини қандай бўлса, шундайлигича олди. Унинг ичида хок ёки муқаддас кул, ёки яна нима борлигини мен билган эмасман.

Подшоҳ қозига жавоб бериб юборибди. Аммо кўнглида қандайдир шубҳа пайдо бўлибди. Сўнг Фотимани тинчитган бўлибди:

— Кўнглинг хотиржам бўлсин. Олтинларингни албатта оласан. Ҳозирча уйингга кетабер, фақат ҳеч кимга лом-мим дема.

Орадан кунлар ўтибди. Аммо ўғирланган олтинлар подшоҳга тинчлик бермас экан. Бора-бора шу ҳийладан бошқа ҳеч нарсани ўйламайдиган бўлибди. Кунлардан бир кун кечаси ётадиган ўрни тепасидаги пардани қайчи билан қийиб, бошқа хонага чиқиб кетибди. Эрталаб подшоҳнинг ўрнини йиғиб қўйишга келган хизматкор йиртилган пардани кўриб, қўрқиб кетибди. Шоша-пиша бошқа хизматкорларни чақирибди. Ҳамма подшоҳнинг ғазабидан қўрқиб дағ-дағ титрармиш. Пардани ундай қилишибди, бундай қилишибди, аммо йиртиқни яширишнинг иложи бўлмабди. Шунда эски хизматкорлардан бири шундай маслаҳат берибди:

— Бу унчалик ташвиш қиладиган иш эмас. Шаҳарда қўли гул бир уста ямоқчи бор. Ушани чақириш керак. Пардани шундай ямайдики, янгисидан ажратолмайсиз.

Унинг маслаҳати қолган хизматкорларга ҳам маъқул тушибди. Ҳақиқатан ҳам, ямоқчи ўз ишини шунақа қотириб бажарибдики, пардадаги ямалган жойни топиб бўлмасмиш.

Кечликда подшоҳ ётоғига кириб, пардадаги йиртиқни роса ахтарибди, аммо қийилган жойдан номнишон тополмабди.

Эртаси тонгда жойни йиғиштирадиган хизматкорни чақириб, сўроққа тутибди. Бечора хизматкор подшоҳнинг ғазабини келтирмаслик учун талмовсираб қолибди. Подшоҳ хизматкорнинг ранги оқариб кетаётганини кўриб:

— Нега бунчалик қўрқиб кетдинг? — дея баттар

дағдаға қилибди. Бор гапни айтсанг, кечираман, бўлмаса...

— Олампаноҳ! Кеча ўринларни йиғиштираётиб бирдан кўзим парданинг йиртилганига тушиб қолди. Оёқ-қўлимдан жон чиқиб кетди. Сизга нима деб жавоб бераман, деб хаёлим қочди. Ҳамма хизматкорларни чақириб, маслаҳат сўрадим. Шунда битта қария йиртилган жойни ямаш мумкинлигини айтди, ҳатто ямоқчини ҳам топиб берди. Устани олиб келиб пардани яматдим. Бор гап шу, марҳаматли шоҳим! Агар бирон хатога йўл қўйган бўлсам, бир қошиқ қонимдан ўтинг. Мендек ғарибдан марҳаматингизни дариг тутманг.

— Ўша ямоқчини ҳузуримга келтир. Шунда гуноҳингдан ўтаман, — дебди подшоҳ қатъий оҳангда.

Хизматкор шу заҳоти амрни бажо келтирибди. Подшоҳ хизматкорга жавоб бериб юбориб, ямоқчи устадан сўрабди.

— Ростини айт-чи, фалон вақт оғзи елимлаб муҳрланган халтачани ямаганмидинг?

— Ҳа, олампаноҳ, ямагандим, — дебди ямоқчи, — ахир менинг касбим шу бўлганидан кейин тирикчилик қилишим керак-ку. Бундан икки-уч йил олдин бир қози халтачасини яматган эди.

— Халтачада нима бор эди?

— Қалай, мис парчалари. Яна бир қанча чақалар.

— Қози хизматингга нима берди?

— Иккита олтин муҳр.

— Ўша муҳрлар қани? Кўрсата оласанми?

— Камбагалларнинг ҳомийси! Мен сизга фақат уларнинг биттасинигина кўрсата оламан. Йўқчилик деганларидек, биттасини рўзғорга ишлатиб юборганман.

— Майли, дарров ўша битта муҳрни олиб кел.

Подшоҳ шу заҳотиёк Фотима билан қозини ҳам чақирришга буюрибди. Зудлик билан иккалови саройга келтирилибди. Ямоқчини кўриши билан қозининг ранги ўчибди. Буни сезган подшоҳнинг қозидан тамоман ихлоси қайтибди. Устадан муҳрни олиб Фотимага узатибди:

— Яхшилаб қара-чи, шу тангада сен қўйган белги борми, йўқми?

Фотима тангани қўлига олиши билан белгига

кўзи тушибди-ю; «Худди шу белги меники, олам-паноҳ», дебди. Подшоҳ ямоқчи устадан сўрабди:

— Айт-чи, дўзанда, сен қачонлардир шу халтачани ямаганмидинг?

— Ҳа, худди шу халтачани ямаганман, — деб жавоб берибди уста.

— Халтачанинг қаери йиртилган эди?

— Олампаноҳ, яхшилаб қарасангиз, деярли сезилмаётган қавиқларимнинг изини кўрасиз.

Шунда подшоҳ қозига юзланибди:

— Ҳамма далиллар кўз олдингда текшириляпти. Бирон эътирозинг бўлса айт.

Қози уятдан ер ёрилсаю ерга киришга тайёр эди. Кўзларини ердан узолмасди.

— Бу қаллобни ҳибсга олинг! — дебди подшоҳ.

Имонсиз қозини зиндонга ташлабди. Уйини тинтув қилиб, бир қанча олтин танга топишибди. Фотима улар орасидан ўзининг белги қўйганларини ажратиб олибди. Подшоҳ қозининг бутун бойликларини мусодара қилибди. Фотиманинг тангаларини ўзига қайтара туриб:

— Бундан кейин эҳтиёт бўл. Бундай тентаклик қилма, — дебди.

Ямоқчининг ростгўйлиги учун мукофотга бешта муҳрли олтин танга берибди.

КУЛДИР, ЙЎҚСА УЛДИРАМАН

Кунлардан бир кун подшоҳ билан Бирбал баланд қаср зиналаридан чиқиб боришарди. Сон-саноқсиз зиналардан кўтарилиш подшоҳни зериктирди ва Бирбалга жаҳл билан:

— Мени кулдир. Агар охирги зинагача кулди-ролмасанг, каллангни оламан, — дебди.

Бирбал ҳар қанча уринмасин, подшоҳ тишининг оқини кўрсатмас экан. Охирги зинага ҳам етиб келишибди, бироқ подшоҳнинг кулишидан дарак йўқ эмиш. Аслини олганда, подшоҳ кулмасликка аҳд қилган экан. Шунинг учун Бирбалнинг энг қизиқарли латифаларини ҳам тишини-тишига қўйиб, кулмасдан эшитар экан.

— Начора. Охирги зина қолди, шоҳим, жаллод-ни чақираверасизми? — дебди Бирбал тақдирга тан бериб.

Унинг бу гапидан жуда завқланган шоҳ ўзини тутолмай кулиб юборган экан.

ТУЯНИНГ БЎЙНИ НЕГА ЭГРИ?

Кунлардан бир кун, подшоҳ хурсандчиликдан ақл-қушнни йўқотган пайтда Бирбалга жагир ваъда қилибди. Кўп вақт ўтибди. Бироқ Бирбал ваъда қилинган мукофотни олмабди. Охири у аламини кўнглига тугиб қўйибди. Тасодифан бир куни подшоҳ билан сайр қила туриб, туяга дуч келишибди. Подшоҳ сўрабди:

— Бирбал! Туянинг бўйни нега эгри?

— Олампахоҳ! Эҳтимол у ҳам бировга жагир ваъда қилиб бермагандир-да, — дея ўша заҳоти тагдор жавоб қайтарибди Бирбал.

Подшоҳ бир пайтлар берган ваъдасини эслаб Бирбалга катта жагир совға қилган экан.

ҲАМ ЖАСУР, ҲАМ ҚЎРҚОҚ

Подшоҳ Бирбалга буюрибди:

— Шаҳарга тушгин-да, энг жасур ва энг қўрқоқ одамни топиб, ҳузуримга келтир.

Бирбал ўша заҳоти бозорга тушибди. У ерда бир хотин билан суҳбатлашиб, уни шоҳнинг олдига олиб келибди. Подшоҳ қаршисидаги аёлни кўргач ҳайрон бўлиб сўрабди:

— Сен кар бўлиб қолганмидинг? Мен сенга жасур ва қўрқоқни келтир демабмидим? Сен бўлсанг битта аёлни олиб келибсан, холос.

— Э, шоҳим, мен кар бўлсам, сиз кўр экансиз, мен иккита одамни олиб келсам ҳам сиз уларнинг биттасини кўрибсиз,— дебди.

— Бирбал, мен билан ҳазиллашма, худди кунинг куйиб қолади. Ундан кўра тузукроқ тушунтир, нима демоқчисан?

— Камбағаллар ҳомийси, бу аёл ҳам жасур, ҳам қўрқоқ.

— Бу нима деганинг?—сўрабди шоҳ.

— Олампахоҳ! Қора тунда, ҳаммаёқни булут қоплаган бир пайтда, чақмоқнинг чақиши, момақалдиरोқнинг гумбурлаши, ёмғирнинг шариллаб

ёғишига қарамай у кўнглига ёққан одам билан учрашувга қўрқмай боради. Демак, у жасурларнинг жасуридир. Аммо уйда, эри билан ёнма-ён ётганида, бурчакдан эшитилган сичқоннинг чийиллашидан қўрқиб ўрнидан туролмайди, ташқарига чиқолмайди. Хўш, бу аёлчалик жасур ва айна пайтда қўрқоқ бўлиш мумкинми?

ГУВОҲ — ДАРАХТ

Бир пайтлар Деҳлида шундай воқеа бўлибди. Битта қария зарурий иш билан сафарга чиқадиган экан, минг муҳр олтинни ён қўшнисига омонат топширибди. Шундан кейин кўнгли тинчиб, узоқ юрларга жўнабди. Аллақанча вақтдан кейин қария уйига қайтибди. Аммо қўшнисига учраган экан, у омонатни беришдан бош тортибди. Қария жуда хафа бўлиб, кўнгли ўксибди. Қўшнисига роса ялинибди, бироқ натижа чиқмабди. «Йўқ. Ҳеч нарса олмаганман»,— деб туриб олибди номард йигит. Чол шунда ҳам омонатдан кўнглини узолмасмиш. Охири қўшни ўйламай-нетмай чол бечоранинг ёқасидан ушлаб, туртиб-суртиб уйдан ҳайдаб юборибди. Аламига чидамаган қария йиғлай-йиғлай уйига қайтибди.

Ниҳоят у подшоҳга арз қилишга қарор қилибди. Подшоҳ чолнинг арзини адолатли ҳал қилиш мураккаблиги учун Бирбалга топширибди.

Бирбал чолдан вазиятни сўраб-суриштиргач, виждонсиз қўшнини ҳузурига чақиртирибди. Қўшни бўлса худонинг қасамини ичиб, кўзини лўқ қилганича, ҳеч қандай пул олмаганини айтиб тураверибди.

Шунда Бирбал бир ҳийла ишлатибди.

— Сен бу бетавфиққа пул бераётганингда биронта гувоҳ бормиди? Ўзи, умуман, гувоҳинг борми?—деб сўрабди у чолдан.

— Вазир жаноблари, —дея жавоб берибди чол,— мен омонатимни унга шаҳарнинг чеккасида берганман. У ерда гувоҳ нима қилсин? Биттагина хушбўй анбаҳ дарахти бор эди, холос.

— Сен ўзи ақлдан озган чол экансан. Уша ерга боргин-да, менинг номимдан дарахтни ҳузуримга ча-

қир. Мабодо у менинг гапимга кўнмаса, подшоҳнинг амри билан бу ерга келишини буюр. Подшоҳнинг буйруғини у икки қиллолмайди.

— Нималар деяпсиз, олампаҳоқ? Ҳеч вақт дарахт ҳам юрармиди? Қолаверса, у қандай қилиб гапирсин?— дея ҳайрон бўлибди чол.

Бирбал қовоғини уйиб олиб, жаҳл билан дуқ урибди:

— Сен нега мен билан ўчакишасан? Бор, нима ни буюрган бўлсам, шуни қил!!

Чол энди эътироз билдиришга журъат қиллолмасдан, дарахтни гувоҳликка чақиргани кетибди. Бирбал қўлига бир мўътабар китобни олиб, варақ-ма-варақ ўқий бошлабди. Анча вақт ўтгандан сўнг сабрсизлик билан сўрабди:

— Наҳотки, шу пайтгача бу исқирт чол дарахтга етиб бормаса?

— Йўқ, ҳурматли зот,— деб жавоб берибди йигит.— У ер анча узоқ. Йўли ҳам жуда оғир, ўнқир-чўнқир. Ҳозир чол йўлнинг қоқ ўртаси— ярмида бўлса керак.

Бирбал яна китобни варақлайверибди.

Чол қайтиб келиб, алам билан:

— Вазир жаноблари! Сизнинг номингиздан ҳам, олампаҳоқнинг номларидан ҳам қайта-қайта дарахтни ҳузурингизга чақирдим. Лекин у жойидан жилмади. Кута-кута, ёлғиз қайтишга мажбур бўлдим.

— Эҳ! Нималар деб валдираяпсан, чол! Дарахт бу ерга сендан олдин келиб гувоҳлик бериб кетди,— дебди Бирбал.

Чолнинг қўшниси жунбушга келибди:

— Жаноб олийлари! Уйлаб гапиринг. Мен сизнинг ёнингиздан жилганим йўқ, аммо ҳеч қандай дарахтнинг гувоҳлигини эшитмадим-ку.

— Ҳақ гапни айтдинг, йигит,— дебди Бирбал,— бироқ мен ҳам ёлғон гапирмадим. Сен ҳақиқатан ҳам бу қариянинг омонатига хиёнат қилгансан. Бунга ўша дарахт гувоҳлик берди. Агар сен ростдан ҳам олтинларни олмаган бўлсанг, чолнинг бориши керак бўлган дарахтнинг ўсган ерини қаердан билдинг? Йўлнинг ўнқир-чўнқирлигини қаердан биласан?

Йигит нима дейишини билмай лол қолибди. Чолдан олтин тангаларни олганига иқрор бўлишдан

бошқа чораси қолмабди. Бирбал муҳрли олтинларни олиб келиб топширишни буюрибди. Хиёнаткор йигитни эса жиноятига яраша жазолабди.

ҲАР КАЛЛАДА ҲАР ХАЁЛ

Кунлардан бир кун шаҳарнинг бутун нуфузли одамлари саройга йиғилишган экан. Подшоҳ улар билан дўстона-суҳбат уюштирибди. Бирдан унинг хаёлига бир фикр келиб, аёнларидан сўрабди:

— Дўстлар! Мен ҳар бирингизнинг хаёлингизда қандай фикр борлигини билмоқчиман. Ҳамманинг кўнглидаги гапни ким тўғри айта олади?

Подшоҳ навбатма навбат йиғилганларга шу саволни бериб чиқибди. Сарой аҳли ўзларича: «Бир-иккита одамнинг мулоҳазаси сўралса, нимадир айтиш мумкин бўларди. Бу ердаги шунча одамнинг кўнглини топиш осонми? Олампаноҳнинг эслари ҳозир жойида эмас кўринади. Йўқса, бу қадар телба-тескари савол берармидилар? Қани кўрайлик-чи, эркатойлари Бирбал қандай жавоб ўйлаб топаркин? Бугун унинг кўзига кенг олам тор кўринадиганга ўхшайди?» — деб пичирлашибди.

Шоҳ Акбар бой ва амалдорлардан тузукроқ жавоб ололмагач, Бирбалга юзланибди. У шу заҳоти гапга тушиб кетибди:

— Олампаноҳ! Ҳамманинг ўйини биратўла айттайми, ё ҳар кимникини алоҳида-алоҳида айттайми?

— Биратўласини гапир.

— Унда эшитинг. Бу даргоҳга йиғилганларнинг ҳаммасида биттадангина ният бор. У ҳам бўлса: «Подшоҳимизнинг салоҳи олийлари омон бўлсин. У кишининг шуҳратлари бундан ҳам барқарор бўлсин. Бахт маъбудаси Лакшми улардан ҳеч ҳам ажралмасин», деган яхши ниятдан иборатдир. Агар сизда менинг гапларимга заррача шубҳа туғилса, жаноблари бу ердагиларнинг ҳар биридан алоҳида-алоҳида сўраб чиқсинлар.

Подшоҳ Бирбалнинг сўзларидан жуда мамнун бўлибди. Атрофдан:

— Ҳақ гап! Тўппа тўғри! Ҳаммамиз шундай ўйлаймиз!— деган овозлар эшитилибди.

Рост гап-да. Биронта душман бўлганда ҳам ўшанда подшоҳга қарши чиқа олармиди? Бирбалга эътироз билдира олармиди? Ҳамма бир овоздан Бирбалнинг донолигига яна бир карра тан беришди.

ПОДШОҲ БРАХМАН БЎЛМОҚЧИ

Кунларнинг бирида подшоҳ Бирбал билан отда сайр қилиб юриб, Ямуна қирғоғидан чиқиб қолишибди. Қуёш бота бошлагани учун бир гуруҳ брахманлар кечки ибодат билан банд эдилар.

Бирбал ҳам шоша-пиша отини дарахтга бойлаб, уларнинг ёнига қўшилибди. Подшоҳ отдан тушмасдан уни кутибди. Улар тагин сайрни давом эттиришганда, шундай дебди:

— Бирбал! Менга кечки ибодатни ўргатсанг.

— Бу амални фақат брахманлар ва икки қайта туғилганлар¹ бажарадилар, — дебди Бирбал.

— Унда мени брахман қилгин!

— Эй, жаноби олийлари. Инсон ўз жисмини ўзгартириб, бошқа қиёфага кириши мумкинми?

— Бирбал! Қандай чора топсанг-топ. Аммо мени брахман қил, — дебди шоҳ бу сафар дағдаға билан.

Бирбал подшоҳнинг қарори қатъий эканини ва осонликча аҳдидан қайтмаслигини тушунибди.

— Майли, — дебди у юмшаб, — бир оз сабр қилинг. Бирон чораси топилар.

Орадан кунлар ўтибди. Бирбал ўз ҳузурига кулолларни чақириб, шундай дебди:

— Бугун оқшомда битта эшакни топиб Ямуна бўйига олиб борасизлар. Уни яхшилаб ювиб, тозаласизлар. Шу пайтда биз подшоҳ билан ёнингизга борамиз. У сизлардан нима қилаётганингизни сўраганда, эшакни отга айлантирмоқчи эканликларингизни айтасиз.

Эртасига кулоллар тонгдан бошлаб эшак ахтардилар. Охири битта атторни топиб, эшагини бир кунга бериб туришга кўндирадилар. Оқшомда эшакни

¹ Ҳиндлар олий табақа вакиллари (асосан брахманларни) билим олишга ниҳоятда иштиёқ билдирганлари учун икки қайта туғилганлар, деб атайдилар.

дарё бўйига етаклаб келишади. Шу пайт Бирбал подшоҳ билан сайрга чиқиб, киши билмас уни куллар эшакни юваётган ерга бошлаб борибди.

Подшоҳ кулларнинг бевақт эшак ювишаётганини кўриб сўрабди:

— Нима қияпсизлар?

Кулларнинг бошлиғи қўлини кўксига қўйиб жавоб берибди:

— Афв этасиз, олампаҳо! Биз бу эшакни отга айлантирмоқчимиз.

Подшоҳ кулиб юбориб:

— Бирбал! Бу калтафаҳмларни кўр! Ҳеч жаҳонда эшакнинг отга айланганини кўрганмисан? Бўлмаган гап!— дебди.

Бирбал қисқагина жавоб қайтарибди:

— Камбағаллар ҳомийси! Агар эшакни от қилиб бўлмаса, қандай қилиб мусулмон одам брахман бўлсин?!

— Ҳақ гапни айтдинг, Бирбал,— дебди шоҳ.

— Ҳар ким ўз динини муқаддас ҳисоблайди,— гапини давом эттирибди Бирбал жиддий равишда,— мен учун йўқчилик билан яшасам ҳам динимдан қайтмай вафот этиш афзалдир. Эътиқодимдан кечиб, бой бўлишни истамайман. Диндан қайтиш ҳаётдан кўз юмишдан оғирроқдир. Динига хиёнат қилган шахснинг ҳаёти бўшлиқдан иборат бўлиб, у эришган шуҳрати сариқ чақага ҳам арзимайди.

Шундан сўнг подшоҳ бирон марта брахман бўлиш истагини билдирмаган экан.

ПОДШОҲ ШИКОРДА

Подшоҳ ов қилишни хуш кўрарди. Ҳатто ов учун алоҳида ўрмон ҳам барпо қилдириб, унда шоҳдан бўлак ҳеч кимнинг шикор қилиши мумкин эмас экан. Ов билан кўнглини ёзмоқчи бўлса, атрофига нуфузли одамларни йиғиб, ўрмонга йўл олар экан. Кун бўйи овда бўлиб, оқшомда саройга қайтаркан. Ўрмонни эса шоҳ лашкарлари туну кун қўриқлаб қоларканлар.

Кунлардан бир кун шоҳ ўз аъёнлари билан овга чиқибди. Қай кўз билан кўрсинки, икки дарахтда бойўғлилар тарафма-тараф бўлиб мунгли сайрашар-

ди. Ҳар дарахтдан биттадан бойқуш кўтарилиб, бир-бирига ташланишар, осмонда чўқишиб-чўқишиб, яна ўз ўринларига қўнишарди. Ажабо, бу қандай мўъжиза? Подшоҳ бу ҳодисанинг сирини билмоқчи бўлибди.

— Бирбал!— дебди у. — Сен донишманд одамсан. Ҳамма ҳайвонлар ва қушлар тилини биласан. Уларнинг ҳар бир ҳатти-ҳаракатлари сенга аён. Айтчи, нима учун бойқушлар тарафма-тараф бўлиб икки дарахтга қўниб олишган. Уларнинг галма-галдан олишувига сабаб нима?

Бирбал бир оз ўйлаб олиб жавоб берибди:

— Олампаноҳ! Бу воқеанинг шарҳи сизни хафа қилиб қўяди, деган андишадеман. Менинг гапларим сизга оғир ботиб, кайфиятингизни бузиши мумкин.

— Нега жаҳлим чиқар экан, гапиравер,— буюрибди шоҳ.

— Олампаноҳ! Бойқушларнинг бир тўдаси келининг дугоналари ва қариндош-уруғларидир. Иккинчи тўдаси куёв тарафидагилар. Улар можароси сеп устида. Куёвнинг отаси: «Қирқта ўрмонни сеп қилиб берсанг, қизингни келин қиламан», — демоқда.

Келиннинг отаси эса: «Ҳозир менда бунча ўрмон йўқ. Бироқ, оллоҳнинг қудрати улуғ. Ўрмонларга эга бўлган заҳотим айтганларингни тўлашга ваъда бераман», — демоқда. Куёвнинг отаси жаҳл билан сўрамоқда: «Ҳозир йўқ нарсани кейинчалик қаердан топасан?» Келиннинг отаси: «Бизнинг подшоҳимиз овни яхши кўради. Бу ўрмонни бежиз қўриқхона қилгани йўқ. Кўп ўтмай яна бир қанча қишлоқлардаги аҳолини кўчириб юбориб, одамларни хонавайрон қилиб, ўрмонга айлантирса ажаб эмас. Шунда сен қирқта эмас, элликта ўрмон олаверасан», деди. Камбағалларнинг ҳомийси, бойқушларнинг жанжали боисини энди тушунгандирсиз.

Бирбал бу гапларнинг бошидан охиригача ўзи тўқиган эди, аммо унинг шарҳи шоҳга жуда таъсир қилди. У ўрмон ичида дарахтма-дарахт овни қувлаб юриш хоҳишидан воз кечиб, отининг жиловини шаҳар тарафга буриб, саройга қайтибди.

Кўп ўтмай, ўрмонга аталган ерларни одамларга қайтариб бериш ва аввалги қишлоқларни қайта тиклаш ҳақида фармон берибди.

ҲАСАДГУЙЛАР ДОҒДА ҚОЛИШДИ

Кунлардан бир кун подшоҳ сайр қилгиси келиб, атрофига бир гуруҳ сарой аъёнларини йиғиб, шаҳар четига чиқибди. Кун хийла салқин экан. Йўлда улар оқар сувга дуч келишибди. Подшоҳ қўлини сувга солган экан, совуқдан эти жунжикиб кетибди. Ҳаво ҳам, сув ҳам борган сари аёздан совуб бораётганмиш.

Шоҳ табиатан мард ва иродали одамларни қадрлар экан. Шунинг учун у ўзича ҳамроҳларини синамоҳчи бўлиб:

— Ким тонгги қоровулликкача¹ бўйнидан шу сувга тушиб тура олади?— деб сўрабди.

Мулозимларнинг бирортасидан садо чиқмабди. Шунда шоҳ ўз истагини кескинроқ билдирибди:

— Кимки тун билан бўйнидан сувга тушиб тура олса, мукофотига эллик минг рупий олади.

Аммо мукофотга шу қадар катта пул ваъда қилинса ҳам, сарой аъёнларидан бирортаси ўз жонига қасд қилишни истамабди. Шу яқин орада бир камбағал брахман турган экан, у ўзича: «Бирор кун қорним тўйиб овқат емасам... Очлигимдан уйқумда ҳаловат бўлмаса. Аҳволим кундан-кун баттар бўляпти. Ҳар кун и ўлгандан кўра, бир йўла ўлганим яхши эмасми? Шу фурсатдан фойдаланишим керак. Аммо худо ол қулим деб юборса борми... Нима ҳам дердим. Бундай мукофот билан у дунёи бу дунё камлик кўрмасдим», деб ўйлабди-да, ўз қарорини шоҳга маълум қилибди:

— Олампаноҳ! Мен розиман.

— Жуда яхши,— дебди шоҳ,— агар сўзингнинг устидан чиқсанг, пул мукофоти ёнига қимматбаҳо кўйлак ҳам қўшиб бераман.

Подшоҳ сув бўйига қоровул қўйишни буюрибди. Камбағал брахман муздай сувга бўйнигача тушиб, тун билан қолиб кетибди. Дилида «Рама, Рама, Рама»,—деб худонинг номини такрорлар экан.

Тонг палласида зўрға қирғоққа чиқиб, дхоти¹си-

¹ Тонгги қоровуллик муддати эрталабки соат 6 дан, тунги қоровуллик соати кечки соат 6 дан бошланади. Бир қоровуллик муддати бир кеча-кундузнинг саккиздан бир вақтига тўри келади.

¹ Д х о т и — миллий эрака кийими. Оёқ ва белни атрофлатиб ўрайдиган мато.

ни сиқибди-да, саройга югурибди. Йўл-йўлакай ҳар қадамда қоқила-суқила бир амаллаб шоҳ ҳузурига етиб борибди. Унинг кетидан тунги қоровуллар ҳам етиб келишибди. Подшоҳ уларни ҳафсала билан сўроқ қилиб, брахман гапларининг тўғрилигини аниқлабди. «Ҳа,— дейишибди улар,— у ҳақиқатан ҳам, кечаси билан муздек сувда туриб чиқди». Шундан сўнг подшоҳ брахманнинг мукофотини бериб юбориш ҳақида амр қилибди. Аммо «жувозкашнинг ёғи ёнар, саржинчи бошини ёрар», деганларидек, хазинабонлар шоҳнинг пулига жуда ачинишибди. Тўғрироғи, бир яланг оёқ брахманнинг омадига ҳасад қилиб, пулни бермаслик учун баҳона излашибди. Энг разил хазиначи билинтирмай қоровуллар ёнига келиб гап ўргатибди. Шундан кейин:

— Олампаноҳ! — дебди қоровуллардан бири. — Брахман сувда ўлаёзган эди, бир ҳийла ишлатди. Ҳў, ана у тепаликда бир гулхан ёнаётган эди, брахман нуқул ўша тарафга қараб, исиниб олди.

— Қоровул тўғри гапирдимиз? — дея ғазабланибди шоҳ. Иккинчи соқчи подшоҳга яхши кўришиш мақсадида шоша-пиша унинг гапини тасдиқлабди.

— Ҳали шунақами? — дебди Акбар. — Сен тунги бўйи гулханга қараб исиниб чиққан бўлсанг, мукофотни олмайсан, чунки сен ўз аҳдингга хиёнат қилдинг.

Бу гапларни аъёнларнинг ҳаммаси эшитибди, аммо уларнинг бирортаси бечора брахманнинг ёнини олмабди.

Брахман хўнграб йиғлаб юборибди ва тўғри Бирбал олдига йўл олибди. Вазир унинг ҳасратини тинглаб, юпатган бўлибди.

— Сен бу ҳодиса ҳақида ҳеч кимга гапирма. Бир неча кун сабр қил, шояд, ҳақиқат рўёбга чиқиб қолар.

Эртаси саройдаги йиғинга Бирбални таклиф этишибди. У бўлса дарё бўйига йўл олиб, бир одамни қишлоққа юбориб, менга бамбук поясини олиб кел, деб буюрибди. Ҳаял ўтмай унга узун бамбук поясини келтиришибди. Бирбал дарёдан декчага сув қуйиб, унга гуруч ва ловия солиб, бамбукнинг бир учига боғлаб кўтарибди-да, иккинчи учини ерга кўмибди. Бамбукнинг ёнига гулхан ёқиб, ўзи бир чеккага бориб ўтирибди.

Сарой йиғини бошланибди. Подшоҳ йиғинга келибди, аммо Бирбалдан ҳамон дарак йўқ эмиш. Бир соат ўтибди, икки соат ўтибди. Бирбал ҳамон кўринмасмиш. Подшоҳ безовталаниб Бирбалга чопар юборибди. Чопар Бирбалнинг дарё бўйида эканидан дарак топиб, у ерга борибди. Вазирнинг қаршисига келиб таъзим қилиб, шундай дебди:

— Подшоҳи олам сизнинг зудлик билан саройга боришингизни амр қиладилар.

— Биродар, шоҳга айт, бир оз сабр қилсинлар, мен тезда етиб бораман, — дебди.

— Бу ерда нима қиляпсиз, ўзи? — сўрабди чопар.

— Кўрмаяпсанми, овқат пиширяпман.

Чопар Бирбалнинг одатини биларкан, шунинг учун бу ерда бир сир борлигига ақли етибди. Ичида кула-кула саройга қайтиб, дарбор қатнашчиларига вазир билан бўлган савол-жавобни оқизмай-томизмай айтиб берибди. Подшоҳ Бирбални жуда ҳам кўргиси келиб кетибди. Кутибди, кутибди, аммо ундан дарак йўқ эмиш. Подшоҳ унинг олдига бошқа одамни юборибди. Бир оздан сўнг у ҳам якка кайтибди. Шоҳ қайта-қайта одам юбораверибди. Бирбал бўлса ҳаммасига:

— Мен овқат тайёрлаяпман. Бир оздан сўнг бораман, — деб жавоб бераверибди.

Хуллас подшоҳнинг сабри тугабди. Чопарлар бирин-кетин вазирсиз қайтишаверганидан дарбордаги ишлар ҳам тўхтаб қолибди. Охири вазирнинг но-жўя ҳаракатидан жунбушга келган шоҳ дўқ урибди:

— Вазир дегани шоҳни ҳам ўзига шунча маҳтал қиладими? Наҳотки, битта овқат шунча вақтдан буён пишмаса? Қани, ўзим бориб кўрай-чи, қанақа таом экан?

Подшоҳ шундай дея сарой аҳли билан Бирбалнинг олдига йўл олибди.

Дарё бўйига етган подшоҳ не кўз билан кўрсинки, баланд бамбук поясининг учига декча осилганмиш. Пастдан Бирбал сомонни гулханга ташлаб, ўт ёқаётганмиш. Ана, ғаройибот!

— Бирбал, бу ерда нима қиляпсан? — деб сўрабди шоҳ.

— Олампаноҳ, овқат пиширяпман.

— Ақлинг жойидами, ўзи? — дебди шоҳ, — ўзинг

айт-чи, қозонни осмонга осиб қўйиб, ердан ўтин ёққанда ҳам овқат пишадими?

— Камбағалларнинг ҳомийси, сувдаги брахманни узоқдаги гулхан иситгани каби менинг овқатим ҳам пишиб қолса ажаб эмас!— дея жавоб берибди Бирбал.

Подшоҳ шундагина Бирбалнинг қандай таом пишираётганини англабди. Доно маслаҳатчисининг топган амали унга маъқул бўлибди.

— Бирбал! Мен ҳаммасини тушундим. Сен ҳақсан. Энди саройга боравер. Брахман ваъда қилинган мукофотни олади,— дебди у.

Бирбал худди шуни кутиб турган экан. Иш битибди. Ўрнидан туриб, шоҳ билан саройдаги йиғинга йўл олибди.

Подшоҳ соқчисини брахманникига жўнатибди. Кўп ўтмай брахман мукофотни ҳам, ваъда қилинган қимматли кўйлакни ҳам олибди.

Шодлигидан бечора брахман Бирбалнинг ҳақи-га роса дуо қилибди ва шоша-пиша уйига қайтибди.

ҚОРОНҒИЛИК

Бирбал билан подшоҳ Ямуна бўйига сайрга чиқишибди. Йўлда шоҳнинг хаёлига бир нарса келиб сўрабди:

— Бирбал! Уни ҳамма кўради, ой эса кўролмайди. Бу нима? Топ-чи.

— Бу қоронғилик, — деб жавоб берибди ўша заҳоти Бирбал.

МАНИПУР ҲОКИМИ БИРБАЛНИ СИНАГАНИ

Манипур ҳокими маҳараджа Чандракант дунёда Бирбалдек одил ва доно қози йўқлигини эшитиб, уни кўришга жуда иштиёқманд бўлибди. Уйлай-уйлай, охири унинг ҳузурига, Деҳли шаҳрига ёлғиз ўзи боришга қарор қилибди. Чандракант одамлар уни таниб қолмасликларини учун оддийгина кийиниб, сафарга отланибди. Йўлда дарё ва анҳорлар учради. Биридан кечиб, иккинчисидан сузиб сафарни давом эттираверибди. Кунлардан бир кун қандайдир қишлоққа яқинлашибди. Қишлоқ чеккасида унга қаш-

шоқ бир чўлоқ киши учрабди. У отлиқнинг узангисидан тугиб:

— Ҳурматли зот! Менинг оёғим оғриб ёмон азоб бермоқда. Аммо мен зудлик билан ана шу қишлоққа етиб боришим керак. Хайрингизни берсин, мени отингизга мингаштириб олсангиз. Мушкулимни осон килинг, умр бўйи дуои жонингизни қиламан!— дея ялинибди.

Раджанинг кўнгли бўш экан. Чўлоқ пиёдага раҳми келиб орқасига мингаштириб олибди. Отлиқлар қишлоққа етганда, Раджа чўлоққа:

— Мана, қишлоққа ҳам етиб келдик. Энди туш,— дебди.

Мингашиб олган одам бўлса туйқусдан бақира бошлабди:

— Эҳа... Сен мени ўзимнинг отимдан туширмоқчи бўлишга уялмайсанми?

Шундан сўнг ўртада жанжал бошланибди. Улардан бири: «Бу менинг отим!» деса, иккинчиси: «Йўқ, менинг отим!» дермиш.

Одамлар тўпланибди. Икки мусофирнинг можаросини томоша қила бошлашибди. Бу тортишувнинг довруғи ҳар томонга ёйилиб, ҳатто Бирбалгача етиб борибди. Вазир ўз ҳузурига даъвогарларни чақиртириб, сўроққа тугибди:

— Хўш, нимани талашяпсизлар?— деб сўрабди.

Аввалига Раджа бўлган воқеани борича айтиб берибди. Кейин чўлоққа гал келибди:

— Вазир жаноблари!— дебди у. — Мен отимда кетаётган эдим. Йўлимда мана бу одам учради. У қудуқ ёнида турарди. Унинг тўгрисига етганим заҳоти, узангига ёлишиб олиб: «Отимдан туш. Бу менинг отим!»— дея шаллақилиқ қилди. Ўзингиз ҳакамлик қилинг, марҳаматингизни дариг тутманг.

— Хўп бўлади, — дебди Бирбал, — сиз иккалангиз отни бу ерда қолдириб, эртага худди шу вақтда келинг. Ҳукимини эртага айтаман.

Эртасига, тайинланган пайтда даъвогарлар келишибди. Бирбал қашшоқни шоҳнинг отхонасига жўнатибди:

— Бор, — дебди у, — отингни топиб чиқ.

Отхонада отлар қатор-қатор боғланганмиш. Чўлоқ кечаги ҳангомалар билан бўлиб, даъво қилаётган отига тузукроқ қараб ҳам олмаган экан. Роса гаранг бўлибди, аммо отни топа олмабди. Кейин

навбат Чандракантга келибди. У икки соқчи кузатувида отхонага кириши билан кўзи тўғри отига тушибди. От ҳам эгасини кўриб кишнаб юборибди. Бирбал шу заҳоти отнинг ҳақиқий эгасини аниқлабди ва уни Раджага топширибди. Чўлоқ қашшоқни эса эллик дарра уришга ҳукм қилибди.

Раджа Бирбалнинг донолигига қойил қолибди ва ўзининг асл исмини ошкор қилмай, Манипурга қайтибди.

ЭШАК ТАМАКИ ЧАЙНАМАЙДИ

Ҳаво очиқ ёз кунларидан бирида шоҳ оилан Бирбал саройнинг сайҳон томонларидан бирида дам олишарди. Подшоҳ атрофга разм солиб кузатаётганда тамаки пояда турган эшакка кўзи тушибди.

Бирбалнинг вақти-вақти билан тамаки чайнаш одати бор эди, подшоҳ шуни эслаб, унинг гашига тегмоқчи бўлиб:

— Бирбал, ана уни қара! Ҳатто эшак ҳам тамаки чайнамаяпти,— дебди.

— Ҳақ гап, олампаноҳ!— дея қистирибди Бирбал, — фақат эшак тамаки чайнамайди.

Подшоҳ бундай доно ҳозиржавобликдан завқланиб, кулиб юборибди.

ҲАҚИҚАТ ҚЎНҒИРОҒИ

Шоҳ Акбар жуда адолатли ҳукмдор эди. У ҳаминша ҳақиқат қилишини сўраб келган одамларнинг арзлари жавобсиз қолишидан хавотирланарди. Акбар: «Сарой ясовуллари дарвозадан биронта нажот талаб бечорани ҳузуримга қўймасдан, арзини айтишга йўл беришмаса, оқибати яхши бўлмайди»,— деб ўйларди.

Хуллас, халқнинг мушкулини осон қилиш мақсадида у шаҳардаги майдонга битта устун ўрнатиб, қўнғироқ осиб қўйишни буюрибди. Саройгача узун арқон торттириб, бу ерга ҳам қўнғироқ остирибди. Майдондаги арқон тортилса, саройдаги қўнғироқ ҳам жаранглар экан. Шундай қилиб, шоҳ арз қилгани шикоятчи келганни дарров билиб оладиган

бўлибди. Қўнғироқ овоз бериши билан шоҳ майдонга биронта ясовулини юборар экан-да, шикоятчини чақиртириб, унинг арзини эшитар, қўлидан келганча масалани адолатли ҳал қиларкан.

Саратоннинг жазирама иссиқ кунларидан бирида подшоҳ ўзининг оромгоҳида дам олиб ётар экан. Ҳамма хизматкорлар эса ўз ишлари билан банд. Оромгоҳ сув қуйгандек жимжит. Бирдан қўнғироқ жаранглаб қолибди. Шоҳ дарҳол сергак тортиб, майдонга одам юборибди.

Хизматкор майдонга келса, у ерда бир ҳўкиз турганмиш. Ҳўкиз бошини устунга шундай ишқаётганмишки, шоҳлари арқонга илиниб, қўнғироқ устма-уст чалинаркан.

Хизматкор ҳўкизни ҳайдаб юбориб, изига қайтибди ва бўлган воқеани шоҳга айтибди.

— Мени кўп чалғитма, — дебди шоҳ, — ҳузуримга қўнғироқ чалган зотни келтир. У зот ҳўкизми, одамми, менга бари бир.

Хизматкор яна майдонга югуриб кетибди. Ҳўкизнинг шохига занжир солиб, саройга етаклаб келибди. Ҳўкиз-ҳўкиз-да. У гапирармиди?! Шоҳ қаршисида мўлтиллаб турганмиш, холос. Шунда Акбар сарой мулозимларидан гоҳ бирига, гоҳ бошқасига мурожаат қилиб:

— Ундан сўранг-чи, нима арз-доди бор экан? — дебди.

• Мулозимлар ҳар қанча уринишмасин ҳўкиздан садо чиқмабди.

Охири: «Олампаноҳ! Биз ҳайвонларнинг тилини билмаймиз», — деб туришган экан дарборга Бирбал келиб қолибди. Подшоҳ шу заҳоти унга қараб:

— Бирбал! Бу ҳўкиз майдондаги қўнғироқни чалди. Демак, унинг арзи бор. Дардини билиб, менга хабар бер, — дебди.

Бирбал ҳўкизнинг елкасини силаб, унинг кўзларига тикилибди. Кейин шоҳга:

— Олампаноҳ! Ҳўкиз: «Мен қаридим. Иш қилишга кучим етмай қолди. Қувватим борлигида хўжайиним мени эркаларди, ем билан сийларди. Энди бўлса кўчага ҳайдади. Қариб ҳолдан тойган бир пайтда қаердан ҳам паноҳ топаман», деяпти, — дебди.

— Худди шундай, — дебди шоҳ, — унинг ҳар бир гапи ҳақиқатдан иборат. — Мен унинг арзини

адолат билан ҳал қиламан. Ҳозироқ эгасига одам юбор.

Бир нечта сипоҳлар ҳўкизнинг эгасини ахтариб кетишибди. Анчадан кейин улар ҳўкизнинг эгасини ҳам, қаерда туришини ҳам аниқлашибди. Унинг олдига боришиб, подшоҳнинг амрини айтиб, саройга олиб келишибди.

— Жаноб сетх! Айтинг-чи, бу ҳўкиз сизникими?— деб сўрабди шоҳ.

— Ҳа, олампаноҳ! Ҳўкиз айнан меники. Бир неча йил аввал мен уни мусофир бир савдогардан сотиб олган эдим. Шу пайтгача ҳўкиз меникида бўлди.

— Нега уни боғлаб қўймадингиз?— савол берибди Бирбал.

— Жаноб вазир! У менга энди керак эмас. Шунча йил давомида қилган хизмати билан тўлаган ҳақимни тийин-тийинигача оқлади.

— Вақти-соати келиб сен ҳам қарийсан ва ишга ярамай қоласан. Фарзандларинг сени уйдан ҳайдаб чиқаришади. Айт-чи, уларнинг бу иши адолатдан бўладими?— деб сўрабди Бирбал.

— Уз отасини қандай қилиб ҳайдашсан?! — ажабланибди савдогар.

— Бир эслаб кўр-чи, бу жонивор сенга қанчалар хизмат қилди. Наҳот қилган андишасизлигингдан виждонинг азобланмаса. Бу тилсиз махлуқ бутун қувватини сенга садоқат билан хизмат қилишга сарфласа-ю, сен унинг яхшилигига шундай жавоб қайтарсанг. Унга ҳозир ҳам ачинмаяпсан. Хуллас, бу ҳўкизингни шоҳ молхонасига қўйиб юборамиз. Уни бокиш учун сен ҳар ойда беш юз рупий ҳақ тўлайсан.

Савдогар бундай ҳукмни эшитиш билан ўзини ғариблардек тутишга уринибди. Совуқ урган майсадек букилиб қолибди.

— Жаноб вазир! Ҳўкиз узоққа бормади. Уни бокиш учун беш юз рупий жуда кўплик қилади. Майли, ҳўкизни ўзим олиб кетаман. Уни ўзим боқаман, — дея ялина бошлабди.

— Йўк, айтилган пулни тўлайсан, — дебди катъийлик билан Бирбал. — Аввалроқ ўйлаш керак эди. Энди ҳеч қаёққа кочиб кетолмайсан.

Ҳўкизни молхонага етаклаб кетишибди. Бирбал зудлик билан пулни ундириш ҳақида буйруқ бе

рибди. Агар савдогар қайсарлик қилса, уни бир йил муддатга қамаб қўйишни тайинлабди.

Савдогар қараса — иш чатоқ. Шоҳнинг қамаб қўйиши ҳеч гап эмас. Мажбур бўлганидан пулни тўлабди.

КИМГА ХИЗМАТ ҚИЛСАМ, ШУНИНГ НОҒАРАСИГА УЙНАЙМАН

Кунлардан бир кун подшоҳ бақлажонни мақтаб қолди.

— Олампаноҳ! Агар бу мўъжиза шу қадар лаззатли бўлмаганида, одамлар уни бунчалик иштаҳа билан танаввул қилишармиди, — дея гапини маъқуллади Бирбал.

Бир неча кун ўтгач, подшоҳ бақлажонни ёмонлай бошлади. Бирбал унинг бу гапларини ҳам маъқуллади:

— Олампаноҳ! Ҳақиқатан ҳам, бақлажон жуда бадхазм нарса. У қоринни дам қилади, кўп хасталикларга олиб келади.

Шоҳ бу гаплардан ажабланди:

— Бирбал! Сен жуда хиёнаткор одамсан! Яқинда бақлажон деса тилингдан бол томди, энди ёмонлаяпсан.

— Эй, Олампаноҳ! — жавоб берди у. — Ахир мен бақлажонга эмас, сизга хизмат қиламан-ку.

Подшоҳ кулиб юборди ва бошқа гапирмади.

ДЕҲЛИДА НЕЧА ҚАРҒА БОР?

Кунлардан бир кун подшоҳ сарой йиғинига ҳаммадан олдин келиб, ҳар бир сарой мулозимидан:

— Деҳлида неча қарға бор? — деб сўрай бошлади.

Ҳеч ким оғиз очолмабди. Шоҳнинг саволи жавобсиз қолаверибди. Охири Бирбал келибди. Подшоҳ унга ҳам ўша саволни берибди.

— Бечораларнинг ҳомийси! — шу заҳоти жавоб қайтарибди Бирбал. — Ўтган йили мен ҳисоб-китоб қилиб, Деҳлида уч минг беш юз саксон бешта қарға борлигини аниқлаган эдим.

Подшоҳ бу қадар аниқ рақамни эшитиб ҳайрон бўлибди.

— Бирбал! Ўтган йилнинг қайси пайтида ҳисоб қилгандинг. Менинг назаримда сенинг бу ҳисобинг жуда шубҳали кўринади.

— Олампаноҳ, беҳуда шубҳа қиляпсиз. Бу рақам жуда аниқ. Чунки уни мен ўзим ҳисоблаб чиқарганман.

— Шошмайтур ҳали! Агар Деҳлидаги қаргаларнинг сони биттага кўп ёки кам чиқса, уч минг беш юз саксон беш рупий жарима тўлайсан. Шунинг учун кечгача ўйлаб, менга аниқ жавоб қил!— дебди шоҳ.

— Менинг ҳисобим тўппа-тўғри, — қатъият билан гапирди Бирбал. Қайта санашда ҳам шу соннинг чиқишига аминман. Фақат айрим қаргаларнинг қаергадир меҳмонга учиб кетиши ва бошқаларнинг бу ерга меҳмон бўлиб келиши мумкин эканини назарда тутсак бас.

БИЛГАН ТОПИБ ГАПИРАР

Кунлардан бир кун подшоҳ туш кўрибди. Тушида унинг тишлари тушиб, фақат битта, олдинги тиши қолганмиш. Унинг кўнгли жуда ғаш бўлиб уйғонибди: бу тушнинг таъбири қандай бўларкин? У саройдаги ҳамма фолчиларни йиғиб, тушининг таъбирини сўрабди:

— Олампаноҳ!— дебди бир фолбин. Тушингизда аен бўлишича, аввал сизнинг ҳамма қариндош-уруғларингиз ўлади. Энг охири сиз ўласиз.

Бундай аламли гапларни эшитган подшоҳнинг ғазаби қўзибди ва фолбинни саройдан ҳайдаб юборибди. Йиғинга Бирбал келганида, ундан ҳам тушининг таъбирини сўрабди.

— Бу тушнинг таъбири қийин эмас, — дебди Бирбал, — сиз узоқ умр кўрасиз, ҳатто ҳамма қариндошларингиздан ҳам узоқроқ умр кўрасиз. Фақат биттагина яқин одамингиз сиздан кўпроқ яшайди.

Бирбалнинг таъбири фолбинникига мос тушибди. Аммо ақл ва закийлик билан айтилган гаплар подшоҳга манзур бўлган экан.

БАРМОҚ ИШОРА

Акбаршоҳ саройида насаби олий зотлардан бўлган, аммо кейинги пайтларда қашшоқлашиб қолган бир сардор бор экан. У ўзининг турмушини яхшилаб юборадиган бирор бир чора тополмабди. Шундай бўлса-да, саройдаги дарборга ўз вақтида келар, отабоболаридан қолган қадимги анъанани ҳасад билан кузатаркан.

Сардор бир амаллаб саройда кийиладиган қимматбаҳо сарпо сотиб олибди. У ўз кийимларини кўз қорачигидай асрар, энг зарур пайтлардагина кияр экан. Саройда дарбор бўлмаган пайтда вайронага айланаёзган кулбасида қўл тегирмонида ун чиқариб тирикчилигини аранг ўтказар экан. Унинг қўл тегирмонидан бўлак арзирли бисоти ҳам йўқ экан. Хуллас, қашшоқликда кун кечираркан.

Кунлардан бир кун ун қилиш учун тегирмонга бир қопча буғдой олиб келишибди. Ўша куни иши кўп ва шошилишч бўлганидан сардор саройга боролмабди. Ҳаммаёғидан тер қуйилармиш, қўли тинмасмиш, кўзи ҳали-замон унни олиб кетиш учун келиб қоладиган буюртмачининг йўлида эмиш. Шу пайт подшоҳ одатдагидек сарой мулозимлари билан араваларда сайрга чиққан экан. Қимматбаҳо нарсалар билан безатилган сарой аъёнларининг дабдабали аравалари турна қатор бўлиб камбағал одамларнинг уйларидан фарқ қилмайдиган, тўкилиб тушай деб турган сардорнинг уйи жойлашган кўчадан ўта бошлабди. Бу ҳовлининг атрофи девор билан ўралган бўлса-да, бу девор шу қадар нураган эканки, унинг ёриқларидан сардорнинг дастгоҳигача кўриниб тураркан. Ўтган-кетганлар уни иш устида кўриб баъзан масхаралаб кетишаркан.

Жаноб сардор бор кучи билан тегирмоннинг дастасини айлантирар, тегирмон тошларининг ёқимсиз ғичиллаши остида кўчага тикиларкан, у сарой аъёнларининг ўтишини кўрибди. Тасодифан подшоҳнинг нигоҳи ҳам ҳовлида тегирмон айлантираётган сардорга тушиб, ўша заҳоти уни таниб қолибди.

Эртаси куни саройда подшоҳнинг кўзи ўша сардорга тушибди. Акбар унинг тирикчилигини суриштириб, ҳол-аҳвол сўрамоқчи бўлибди. Лекин тез орада шаҳдидан қайтиб индамабди.

Орадан бир неча кун ўтгач, шоҳ Акбар саройда

зиёфат берибди. Сарой аҳли ҳар ким мавқеига кўра табақа-табақа бўлиб ўтиришаркан. Сардор ҳам бошқа мулозимлар каби ясан-тусан билан келиб, ўз номига муносиб жойни эгаллабди.

Ниҳоят подшоҳ ҳам келиб, ўртада турган тахтга чиқиб ўтирибди. Атрофдагиларни кўздан кечиришаркан, яна ўша сардорни кўрибди. Акбарнинг хаёлидан анча аввал пайдо бўлган фикр ўтиб, сардордан ҳол-аҳвол сўрагиси келибди. Аммо одамлар орасида уни мулзам қилиб, турмуш ташвишларини сўрашни ўзига эп билмай, индамабди. Бир оз фурсат ўтар-ўтмас шоҳ чидай олмай, бир бармоғини кўтариб сардорга имо қилиб, ундан ҳол-аҳвол сўрагандай бўлибди. Сардор шоҳнинг у билан сўзлашаётганини дарров пайқаб, қўли билан қорнини кўрсатибди.

Подшоҳнинг атрофида ҳасадчи ғайир одамлар ҳам кўп экан. Улар очиқ, тўғрима-тўғри муносабатни пайқашмаса ҳам, имо-ишорали, тушунарсиз сирли ҳолатларни ўша заҳоти сезишаркан. Шоҳ билан сардорнинг имо-ишоралари ҳам бу одамлар эътиборидан четда қолмабди. Аммо бу сирли ишораларнинг маъносини чақолмай роса қийналишибди. Ана шу гуруҳдаги разил одамлардан бири дарбордан кейин сардорнинг изига тушиб, у турадиган жойни билиб қайтибди.

Эртасига ўша одам шерикларини сардорникига бошлаб борибди. Хўжайин уларга катта ҳурмат билдириб, тор кулбаи вайронасида имконига яраша кутиб олибди. Фирибгар меҳмон уни сўроққа тутибди.

— Ҳурматли жаноб! Сиз куни кеча дарборда шоҳ билан қандайдир имо-ишоралар қилдингиз. Биз ана шу сўзлашувнинг сирини англолмай жуда қийналяпмиз. Марҳамат қилиб, бармоқ ишораларини тушунтириб берсангиз.

Сардорнинг қалбида шубҳали фикр уйғонибди: «Бу ноинсофлар менинг ҳақимда аллақандай шубҳали мулоҳазаларга бормааптилармикин? Уларни бошлаб тавбасига таянтиришим, чув туширишим керак», — деб ўйлабди.

— Ҳамма сирни барчага ошкор қилаверсанг, оқибатда ўзинг доғда қоласан. Хонавайрон бўлишинг ҳам ҳеч гапмас, — дебди сардор.

Фирибгар бу жавобдан кейин яна ҳам қизиқиб қолибди. У сардордан аниқ жавоб олишга киришиб,

унга хира пашшадек ёпишиб олибди. Охири сардор шундай дебди:

— Хўп, майли, эшитинг бўлмаса. Подшоҳ бармоғини кўтариб ҳаммангизни кўрсатди ва сирларингизни билишимни сўради. Мен шу заҳоти масалани ҳал қилдим-қўйдим ва қорнимга ишора қилиб, буларнинг бутун сирлари менинг ичимда, деган маънони кўрсатдим, вассалом!

Фирибгарлар жуда ваҳимага тушибди. Улар: «Нима бўлса ҳам сардорни рози қилиб, ёпилган қозонни ёпиқлигича қолдириш лозим»,— деб ўйлашибди. Ўз мулоҳазаларини сардорга айтишган экан, сардор қўл силтабди. Шунда бу ғаламислар ўз уйларига чопиб кетишибди. Тез орада ким юз, ким икки юз, яна бировлари ҳатто беш юз рупийгача обкелиб, сардорга пора бермоқчи бўлишибди. Сардор бўлса бошлаган ҳийласининг ҳосилини йиғишга тайёрланиб, уларни кузатиб тураверибди.

Ҳаммалари олиб келган пулларни йиғиб, сардорга шундай дейишибди:

— Жаноб сардор! Илтимос, шу пулларни олинг-да, подшоҳга бизнинг сирларимизни ошкор қилманг.

— Майли, сизнингча бўлақолсин. Худо бошингизга тушиши мумкин бўлган кулфатдан сизни воқиф этибдики, мушкулнингизни осон қилмоқчига ўхшайди, — дебди.

Ғаламислар тарқалишибди.

Эртаси куни сардорникига шоҳ қадам ранжида қилибди. Хўжайин шоҳ Акбарни иззат-икром билан кутиб олиб курсига ўтқизибди. Кейин унинг олди-га кечаги порани қўйиб, миннатдорчилик билдира бошлабди. Подшоҳ бир қашшоқ камбағалда шунча пулни кўриб ҳайрон бўлибди.

— Миён джи! Сиз буғдой, туясиз, кунлик нонингизни машаққатли меҳнат билан топасиз. Шунча бойликни қаердан олдингиз?

— Олампаноҳ! Булар дарборнинг учинчи куни зиёфат асносида менга қараб қилган бармоқ ишорангизнинг меваси, — дея табассум билан жавоб берибди сардор.

Подшоҳ ҳеч нарсага тушунмабди.

Сардор бўлган воқеаларни бирма-бир сўзлаб берибди. Подшоҳга унинг тадбиркорлиги маъқул бўлибди ва ҳамма пулларни унинг ўзига қолдирибди.

Эртасига сардорга саройдан яхши лавозим бе-

ришибди. Саройдаги фирибгарлар эса ҳасаддан ёрилай дейишибди.

СОЧ БҶЯШ

Вақт-соати келиб, шоҳнинг сочига оқ оралабди. Буни кўрган шоҳнинг кўнгли ўксиб, кайфияти бузилибди. Подшоҳ оқарган сочларини бўяб, нуқсни яшира бошлабди.

Кунларнинг бирида шоҳ Бирбал олдида сочини қорайтира туриб сўрабди:

— Бирбал, айт-чи! Бу бўёқнинг ақлга зарари йўқмикан?

— Сочини бўяётганларда ўзи ақл бормикин? Агарда уларда ҳақиқатан ҳам ақл бўлса, сочларини бўяб, бекордан-бекорга кексаликдан ёш бўлишга уринмасдилар.

Шу кундан бошлаб шоҳ соч бўяшни тўхтатган экан.

МУТЛАҚ ҲОКИМ

Баҳорнинг салқин кунларидан бирида подшоҳ билан Бирбал боғда гўзал табиат манзарасидан баҳра олиб, сайр қилишаркан. Тўсатдан шоҳ Акбарнинг хаёлига бир фикр келиб, сўраб қолибди:

— Бирбал! Дунёда ҳоким ким?

Бирбал Акбарнинг нимага шама қилаётганини сезиб ўзича: «Ол-а, гердайиш ҳам эви билан-да. Ҳозир мен унинг ўзини мутлақ ҳоким деб атасаму у роҳатланса. Чучварани хом санабсиз, шоҳ. Мен сизнинг попилтиригингизни шундай пасайтириб қўяйки, қойил қолинг», деб ўйлабди.

— Эй камбағалларнинг ҳимоячиси! Дунёда мутлақ ҳоким гўдак боладир, — деб жавоб берибди вазир.

— Айтдинг, қўйдинг, бўлдими? Сен ўз фикрингни шарҳла, исбот қил, — дебди Акбар.

— Майли, исботлаш лозим бўлса, исботлайман. Фақат бу юмуш туруп сотиш эмас. Хийла мураккаб. Бунинг учун жўяли бир синов ташкил қилиш керак.

Гап шу жойга келганда подшоҳ билан Бирбал ажралишиб ўз йўлларига равона бўлибдилар.

Аммо шоҳ билан бўлган мунозара Бирбалга ҳеч тинчлик бермабди. Эртаю кеч у ўзининг ҳақ эканини исботлаш учун йўл излабди. Ҳатто тунлари билан ухламабди. Орадан ўн кун ўтибди. Тасодифан Бирбал бир дўстиникида кичкина ўғилчаси бор нотаниш хонимни учратиб қолибди. Бола бир ёшга ҳам тўлмаган бўлиб, Бирбал мақсадини амалга ошириш учун жуда мос келаркан. Вазир хонимга шоҳ билан бўлиб ўтган суҳбатини айтиб бериб, қисқа муддатга болани ундан сўраб олибди ва Акбарнинг ҳузурига олиб келибди. Болакай жуда бежирим кийинган экан. Бунинг устига жуда чиройли ва ўта шўх экан. Подшоҳ болани суюб қолибди ва Бирбалдан олиб, тиззасига ўтказиб эркалай бошлабди. Бола шоҳ билан ўйнашиб туриб, унинг соқолини маҳкам ушлаганича бор кучи билан тортқилай кетибди. Бу ҳолатдан шоҳ даргазаб бўлиб шундай дебди:

— Бирбал! Сен бу шум болани нега олиб келдинг?

— Олампаноҳ!— деб жавоб берибди вазир, — мана сиз подшоҳсиз. Хўш, бунинг нима аҳамияти бор? Бирорта инсон сизга қўл теккиза олмайди. Мана бу эмизикли бола эса соқолингизни тортиб ётибди. Тортишни ҳам шундай ўринлатяптики, ҳатто бир-иккита мўйингизни юлиб олибди. Маълум бўладики, бари бир дунёда гўдакдан бўлак мутлақ ҳоким йўқ экан.

Шоҳ Акбар Бирбалнинг бу гапларидан қувониб кетибди. Хайрлашиш олдидан у болага чиройли ўйинчоқ совға қилибди.

ҲОЗИР НИМА ҲАРАКАТДА?

Оқшомлардан бирида подшоҳ муаммоли сўз ўйинлари қилиб, кўнглини ҳушлаётган эди, бирдан сарой аҳлидан:

— Ҳозир нима ҳаракатда?— деб сўраб қолибди.

Аъёнлардан бири «қуёш», иккинчиси «ер», яна кимдир «ой», деб жавоб берибди. Бу жавоблардан кўнгли тўлмаган подшоҳ Бирбалга юзланибди.

— Шаҳаншоҳим!— ўша заҳоти гапирибди Бирбал, — судхўр қарзга берган пулларнинг фойдаси

ҳаракатда. Ахир бу пуллар ҳеч қачон тинч ётмайди. Аксинча, кундан-кунга тезлиги ошиб боради.

Вазирнинг жавоби шоҳга шу қадар маъқул тушибдики, шу заҳоти унга иссиқ шол совга қилибди.

ПОДШОҲНИНГ БЕШ САВОЛИ

Баъзан подшоҳнинг хаёлига бирон фикр келиб, уни амалга оширмагунча ҳеч тинчимас экан. Кунлардан бир кун шоҳ дарборга жуда барвақт келиб тахтга ўтириб олганча ҳар хил муҳим ҳужжатларни ўқий бошлабди. Ўқий-ўқий охири бир нарсани ўйлаб, сарой аҳлидан сўрашга аҳд қилибди. Кўп ўтмай мулозимлар ҳам йиғила бошлашибди. Подшоҳ энг нуфузли зотлардан бирига савол берибди:

— Диловархон! Айт-чи, қайси рожа энг улуғдир? Қимнинг фарзанд авлоди улуғ? Қайси гул улуғ ҳисобланади? Қайси тиш улуғ? Қайси фазилат улуғ?

— Муруватли шоҳ! Агар мен ўйламай-нетмай жавоб берсам, маъқул бўлмас. Шул боисдан ижозат берсангиз, мен муҳтарам жамоа билан маслаҳатлашиб чиқсам. Жавобини бир оздан сўнг айтсам.

Шоҳ Диловархон билан суҳбатлашар экан, саройнинг бошқа мулозимлари ҳам етиб келишибди. Диловархон улар билан кенгашиб олгач, шундай жавоб берибди:

— Олампаноҳ! Рожа Чакраворти¹ улуғдир, фарзанд авлодлардан шоҳнинг ўғли улуғ, гуллардан ясмин улуғ, филнинг тиши улуғ, улуғ фазилат эса — билимдир.

Нима учундир бу жавоб шоҳга маъқул бўлмабди. Шу пайт дарборга Бирбал кириб келган экан, Акбар шоҳ унга ҳам ўзининг саволларини берибди.

— Халқнинг муруватли ҳомийси! — шу заҳоти жавоб берибди Бирбал. — Улуғ рожа Индра²дир. Ўнинг амри билан ёмғир ерни суғоради, буғдой унади, одамлар тўкин ва тўқ яшайдилар. Бузоқ ҳар

¹ Ч а к р а в о р т и — «чарх ушловчи» — ер куррасини денгиздан денгизгача бошқарувчиси.

² И н д р а — қадимги ҳинд худоларининг улуғ ибодатхонасидаги худолар шоҳи, ёмғир худоси, табиат ҳодисаларининг худоси.

қандай фарзанд авлодининг улуғидир, зеро у одамларга кўп фойда келтиради. Энг қимматли гул — пахтанинг гули. Ундан мато тўқийдилар. У бутун олам одамларини кийинтиради. Омочнинг тишидан улуғ тиш йўқ. Чунки у ер бағрини ёради, шундан кейин дон ва сабзавот экилади. Одамларни тўйдирди. Улуғ фазилат эса жасоратдир. Агар инсон жасоратсиз бўлса, унинг барча фазилатларидан фойда бўлмайди.

Бирбалнинг жавоби шоҳ кўнглини жуда хушнуд қилибди. Диловархоннинг кўнгли хижил бўлиб қолибди.

РОСТ БИЛАН ЁЛҒОН ЎРТАСИДАГИ ФАРҚ

Подшоҳ билан Бирбал фалсафий муаммолар ҳақида суҳбатлашарди. Шоҳ:

— Бирбал! Айт-чи, рост билан ёлгон ўртасида қанча масофа бор?— деб сўрабди.

— Олампаноҳ!— дебди вазир, — рост билан ёлгон ўртасидаги фарқ кўз билан қулоқ ўртасидаги масофага тенг.

Подшоҳ бу жавобнинг маъносини англамабди.

— Бу нима деганинг? Тушунтириброқ гапир,— дебди шоҳ.

— Мурувватли шоҳ! Ҳақиқат деганда, бевосита кўрган, гувоҳ бўлган ҳодисани тушунамиз. Узунқулоқ гаплар эса ёлгондир. «Юз эшитгандан бир кўрган афзал»,— деган гап бор-ку.

Шоҳга Бирбалнинг жавоби жуда маъқул бўлибди.

МАКҚОРА, БУЗУҚ ХОТИН

Қашшоқ бир кишининг тушига бузуқ хотин билан ётгани кирибди. Тонгга яқин у хотинга тунги маншат учун ўн тилла тўлаганмиш. Қашшоқ уйқусидан уйғонибди, аммо туши кўз олдидан кетмасмиш. У бутун вужуди билан тушининг таъбирини топишга уринибди. Кўрганларини дўстларига айтиб берибди, бироқ улар ҳам тузукроқ бир фикр

билдиrolмабдилар. Бу гаройиб тушнинг довруги атрофга ёйилиб, ўша маккора, бузуқ хотиннинг кулогига етибди. У бечора қашшоқнинг ўта гўл ва содда эканини фаҳмлаб, ўн тиллани ундириб олиш режасини тузибди.

Аёл содда тентакнинг уйига келиб, ўзини таништирибди ва ўн тилла тангани талаб қила бошлабди. Аммо камбағал одамда тилла нима қилсин? Шунинг учун у хотинни ёлғончиликда айблаб, ҳамма гапларини рад қила бошлабди: ҳеч қандай туш кўрмаганини айтиб, қаттиқ туриб олибди. Маккора бўлса, ўз сўзларини такрорлаб пулларни талаб қилармиш. Охири хотин қашшоқни миршаблар бошлиги олдига судрабди. Бошлиқ ҳар иккаласидан ёзма тушунтириш хати ёздириб олибди-ю, бироқ ким ҳақ, ким ноҳақлигини аниқлай олмай роса қийналибди. Чорасиз қолганидан уларни Бирбалнинг ҳузурига олиб борибди.

Бирбал ҳар иккала тарафни навбат билан сўроқ қилиб, воқеанинг моҳиятини дарров англабди ва кўзгу билан ўн тилла олиб келишни буюрибди. У маккоранинг қаршисига ойнани, орқа тарафига тиллаларни, кўзгуда кўринадиган қилиб қўйибди.

— Кўзгуда тиллаларни кўраяпсанми? — дебди у хотинга, — талаб қилаётган пулларингни ўша ердан олавер.

— Жаноби олийлари, — дебди хотин, — ахир мен бу олтинларни қандай олишим мумкин. Кўзгуда олтинларнинг акси кўриниб турибди, холос.

Бирбалга ҳам айнан шу гап керак эди.

— Тўғри, лекин бу қашшоқ ҳам сенга фақат тушида пул беришга рози бўлган-ку.

Бирбалнинг одил ҳукмидан маккора хотин уялиб, бошини қуйи солганча хонадан қочиб кетмоқчи бўлибди. Бироқ Бирбал бунга йўл қўймабди.

— Қаёққа шошиляпсан, — дебди у. — Ўз макринг билан топган ҳақингни олиб кет. Сен бу бечора қашшоқнинг тинчлигини бузиб, тирикчилигидан қолдирдинг. Шунинг учун икки ой қамоқда ётиш билан жазоланасан.

Маккора, бузуқ хотинни қамоққа олиб кетишибди. Қашшоқ эса, кутилмаган ташвишдан, ноҳақ тўхматдан қутулгани учун орзи қулоғида уйига жўнабди.

БИРБАЛ УСТИДАН ҲУКМ

Кушларнинг бирида подшоҳ билан суҳбатда Бирбал шундай дебди:

— Олампаноҳ! Мабода бирон айб қилиб газабингизга дучор бўлсам, менинг устидан ўзим танлаган қозилар ҳукм чиқарсинлар.

Подшоҳ бу илтимосни қабул қилибди. Вазир шоҳга ўз илтимосини ўтказа олганидан мамнун бўлибди. Чунки шоҳ Акбар ўз сўзининг устидан ҳамisha чиқа оладиган субутли ҳукмдорлардан эди.

Кўп ўтмай шоҳ учундир Бирбалдан қаттиқ ранжибди. У Бирбалга бир неча минг рупий ҳисобда жарима солиб жазоламоччи бўлибди. Бирбал подшоҳнинг нияти бузилганини фаҳмлаб, олдиндан режа тузиб чиқибди.

Бирбални ҳукм қилиш вақти етиб келиб, подшоҳ унинг айбини эълон қилиш учун ҳузурига чақирибди.

— Бирбал! Сен ўз шаънингга номуносиб иш қилдинг. Сенга катта миқдорда пул жаримасини солмоқчимиз.

Бирбал ўз айбига иқрор бўлибди.

— Хўш, айбингни тан олишинг яхши. Фақат жариманинг ҳажминини эълон қилиш қолди холос,— дебди шоҳ.

— Олампаноҳ! Мени сизнинг ўзингиз жазолашингиз мумкин эмас-ку,— дебди Бирбал бир неча муддат аввал келишилган шартни эслатиб,— менинг ўзим таклиф қилган ва тўйин этган қозиларни чақирингизга тўғри келади.

— Майли, — розилик билдирибди шоҳ. — Бешлик¹ни ўзинг танлайқол. Сени ҳукм қилишни уларга топшираман ва уларнинг ҳар қандай қарорини қабул қилишга сўз бераман.

— Менинг қозиларим чамар²лар бешлиги бўлсин. Мен ҳам улар томондан ҳукм қилинган ҳар қандай жазога розиман.

¹ Б е ш л и к (панжаят) — қишлоқ ва қабиладаги келишмовчиликларни муҳокама қилиб чора белгилловчи қабила оқсоқоллари.

² Ч а м а р — ҳиндиларнинг табақаланишда энг паст ўринни эгалловчи кўнчилар ва фаррошлар қабиласининг оқсоқоллари.

Бирбалнинг бу гапига подшоҳ ҳайрон бўлиб:

— Ё тавба! Шундай паст табақали одамлар қозилик қилишлари мумкинми? Нима учун сен қозиликка судхўрлар ёки савдогарларни танламадинг?— деб сўрабди.

Бешта қишлоқдан чамарларнинг бешта оқсоқолини саройга чақиришибди. Подшоҳ Бирбалнинг айбини тўла-тўқис ҳолда уларга тушунтириб, қозилик қилишлари зарурлигини буюрибди. Бирбални бошлаб адабини бериб қўйиш кераклигини айтиб, қаттиқроқ жазолашни тайинлабди. Бечоралар бу қадар олий ишончни кутмаган эканлар, беҳад хурсанд бўлишибди. Шундай қилиб, қозилар маслаҳатлаша бошлабдилар.

— Қани, дўстлар, — дебди биринчи чамар, — Бирбал ҳаммаша бизни қийнаб келарди. Хоҳлаганча азобларди. Ана энди унинг ўзи қўлимизга тушиб турибди. Уни шундай жазолайликки, бутун умр эслаб юрсин.

— Келинглар, унга еттита йигирматалик жаримасини соламин, яна унинг устига битта ўнталик қўшамиз, — дебди бошқаси.

— Жуда ошириб юбординг-ку!— гапга аралашибди уларнинг яна бири.— Ахир у хонавайрон бўлиб, тиламчилик қилади-ку. Болаларининг кўзёши бизни уради. Менимча, бешта йигирматалик ҳам кифоядир!

— Ачинишни ҳам қиёмига келтирддинг!— дебди учинчи қози. — Шунча пул камми? Бунчасини у қаердан олсин?! Учта йигирматалик ҳам бутун бир бойлик. Агар жуда кўнглингиз тўлмаса, битта ўнталикни қўшиб қўйинг. Аслида шунча жарима тўлагунча кўзининг пахтаси чиқиб кетса керак.

— Мен сизларнинг фикрингизга қўшилолмайман. Жаримани бир оз камайтириш керак, — дебди тўртинчиси.

Бешинчи қози уни қўллабди. Ўртада жуда катта тортишув кетибди. Охири шундай қарорга келишибди: Бирбал иккита йигирматалик ва устига битта ўнталик қўшиб тўлайдиган бўлибди.

Умумий қарорга келингандан сўнг қозиларнинг каттаси қўлини кўксига қўйиб ҳукмни эълон қилибди.

— Қашшоқларнинг ҳомийси! Биз кўп ўйладик, ўзаро маслаҳатлашиб, бир овоздан шундай фикрга

келдик. Агар ижозат берсангиз, марҳаматингиз билан ҳукмни эълон қиламан.

Шоҳ ҳукмни эълон қилишга буюрибди.

— Бизнинг шафқатли, мурувватли шоҳимиз! Жаноб вазирнинг айби жуда катта ва оғир жазога лойикдир. Шунинг учун биз бу жанобнинг ёдида бир умр сақланиб қоладиган жарима белгиладик. Бу жарима иккита йигирматалик, устига битта ўнталикдан иборат бўлиб, ҳақни тўлаш муддати бир ҳафта. Албатта, Бирбалнинг бундай катта миқдордаги маблағни тўлаши осон эмас, шунинг учун унга нисбатан марҳаматли бўлишингизни сўраймиз.

Подшоҳ Бирбалнинг ақли ва айёрлигига қойил қолиб ўтираркан. У чамарларга жавоб бериб юбориб, табассум билан Бирбалга яқинлашибди. Унга бир тикилиб қарабди-ю, қаҳқаҳа отиб кулиб юборибди. Алаmidан асар ҳам қолмабди. «Чамарлар томонидан белгиланган жаримани олдинг нимаю олмадинг нима?!» — ўйлабди шоҳ ва Бирбални кечирибди.

Подшоҳнинг тасавурида вазирнинг айби жуда катта эди, бироқ ана шундай айб эвазига чиқарилган ҳукмдаги пул ҳар иккаласи учун арзимас эди. Қашшоқ чамарларнинг ўлчови тамомила бошқача бўлиб, улар минггача санашни ҳам билмасдилар. Чамар ҳар қанча тер тўкиб, машаққат билан меҳнат қилмасин, бир йилда қирқ-эллик рупийдан ортиқ даромад қилолмасди. Шунинг учун улар ўз тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда ҳисоб қилишарди. Бирбал қозиликка чамарларни танлаганида ана шу мулоҳазага суянган эди.

ТЕСКАРИ ҚАРОР

Кунлардан бир кун кекса брахманни жазолаш учун подшоҳ ҳузурига олиб келдилар. Подшоҳ унинг жиноятини ўрганиб, брахманни айбдор деб топибди ва осншга қарор қилибди. Шу пайт Бирбал келиб қолибди.

— Бирбал, сен бу ёвузнинг ёнини оламан, деб ўйлама. Агар чолга раҳминг келиб, тарафини олсанг, мен илтимосингни рад қиламан, раъйингга тескари иш тутаман, — дебди шоҳ.

— Олампаноҳ! Бу тентакни, албатта, остиринг. Ўз қилмишлари учун тегишли жазо олиши керак,— дея Бирбал қайта-қайта илтимос қилаверибди.

Подшоҳ ҳозиргина вазир илтимосининг тескари-сини бажаришга ваъда берганди. Шунинг учун брахманни қўйиб юборишга мажбур бўлибди.

ҚУДУҚ УЙЛАНАДИ

Тасодифан Бирбалнинг подшоҳ билан ораси бузилиб қолибди. Бирбал Деҳлини тарк этиб бошқа исм билан битта қишлоқда яшай бошлабди. Қишлоқнинг оқсоқоли обрўли, одил, катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган ражпут¹лик бир кекса одам экан. У ўз қишлоғига паноҳ истаб келган кимсаларга қўлидан келганича ёрдам қилар экан. Бирбалга ҳам ўз уйдан жой берибди.

Акбаршоҳ бошқа вазир ахтарибди. Бегима ўз укасини бу лавозимга тайинлашга шоҳни кўндирибди. Янги вазир маъқул бўлмаса ҳам шоҳ Акбар ноилож рози бўлибди.

Бироқ икки ҳафта ўтар-ўтмас давлат ишларида англашилмовчиликлар кўпайиб кетибди. Ҳаммаёқда жазолашлар, қўзғолонлар авж олибди. Қозилар ҳаддан ошибдилар. Одамларнинг тарафма тараф бўлиб жанжаллари кучайиб кетибди. Аризабозликларнинг кети узилмасмиш.

Подшоҳ қайнисининг уқувсизлигини сарой аҳлига ва хотинига кўрсатмоқчи бўлибди. Кунларнинг бирида шоҳ ўз я-инлари билан пирининг мақбарасини зиёрат қилгани борибди.

Қайтишда унинг кўзи йўлдаги филнинг изига тушибди. Изни янги вазирга кўрсатиб, тайинлабди:

— Ҳурматли вазир! Менга мана шу из жуда ёқиб қолди. Унинг оёғости бўлишига йўл қўйманг. Уч кунгача из ҳозир қандай бўлса шундай турсин.

Шоҳ шундай дебди-да, ҳарамига йўл олибди. Янги вазир эса шоҳнинг амрини кўнгилдагидек бажариш мақсадида филнинг изини ўзи кўриқлаб қолибди. Биринчи кун жойидан жилмай пойлоқчилик қилибди. Эртасига ҳам шу ҳол такрорланибди.

¹ Ражпут — Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбидаги вилоятнинг номи.

Учинчи куни очлик уни жуда ҳолдан тойдирса ҳам жойидан жилмабди. Хуллас, уч кечаю уч кундуз янги вазир филнинг изини пойлаб чиққан экан. Бу азоб оқибатида у на қўлини кўтаришга, на оёғини қимирлатишга ҳоли қолмабди. Гавдаси қотиб қолганидан йиқилиб тушмаслик учун ўша ердаги даррактга суяниб тураверибди.

Тўртинчи куни зўрга шоҳ ҳузурига келиб, изни қандай қилиб қўриқлаганини, тортган азобини шоҳга батафсил айтиб берибди. Албатта, подшоҳ қайнисининг ҳисоботидан унинг ақл-идрокига баҳо бериб бўлган экан. Орадан бир неча кун ўтгандан сўнг шоҳ Акбар Бирбални саройга қайтариш режасини туза бошлабди. Охири бир қарорга келиб, бутун мамлакат бўйлаб жар солдирибди: «Деҳлидаги қудуқ уйланыпти. Ҳамма қишлоқ оқсоқоллари тўйга ҳовузлар, анҳорлар билан келишга мажбурдилар. Биронта оқсоқол етиб келмаса, жазоланади».

Бу хабар Ҳиндистон бўйлаб яшиндек тарқалибди. Бирбал яшаётган қишлоқ оқсоқоли ҳам каттаюкичикни йиғиб маслаҳат соларкан шундай дебди:

— Биродарлар, подшоҳнинг фармонига ҳеч ҳам тушуниб бўлмапти. Сув оқадиган ариқларнинг ўз жойларини ташлаб меҳмонма-меҳмон юрганини кўз кўриб, қулоқ эшитмаган. Бундай мўъжиза инсон бандасининг қўлидан келмайди. Бироқ бу фармонни бажармасак, ўн минг рупий жарима тўлашимизга тўғри келади. Биз ўзаро маслаҳатлашиб, сиз ҳам, кавоб ҳам куймайдиган чора топишимиз керак.

Бу йиғинда Бирбал ҳам қатнашаётган экан. У шу заҳоти: «Подшоҳ мени излаб топиш учун ана шундай ҳийла ўйлаган. Мен ҳам энди ўжарлик қилмай унинг мақсадини амалга оширишга ёрдамлашишим лозим», деб хаёлидан ўтказибди.

— Муҳтарам зот!— дебди Бирбал оқсоқолга. — Сизнинг марҳаматингиз билан мен бу ердан паноҳ топдим. Ҳозирги пайтда тинч, тўкин турмуш кечирмоқдаман. Сизнинг бошингизга оғир кун келганида мен ҳам ёрдамимни аямаслигим керак. Мен шундай маслаҳат берардим: Қишлоқ аҳолисининг ҳаммаси йиғилиб Деҳлига бориши даркор. Шаҳар деворлари остида тўда-тўда бўлиб туриб олиб, шоҳга элчи юборамиз. Элчи: «Биз ҳамма қудуқларимиз билан етиб келдик ва шаҳар девори остидамиз. Марҳамат қилиб ўз қудуқларингизни шаҳар дарбозасига — биз-

никиларга пешвоз чиқиши учун жўнатиб, йўқса, бизнинг қудуқлар жойидан жилмайди», — деган хабарни шоҳга айтади. Подшоҳ қудуқларни жўната олмайди ва бизни ҳурмат-эҳтиром билан қабул қилишга мажбур бўлади.

Бундай доно маслаҳатни эшитганларнинг ҳаммаси енгил тортиб, Бирбалга ташаккур изҳор қилишибди. Эрта тонгда бутун қишлоқ аҳли тура солиб Деҳли томон равона бўлишибди. Оқсоқол Бирбални оломоннинг пешқадами қилиб қўйибди. Одамлар шаҳарга яқинлашгач, гуруҳларга бўлинишибди. Оқсоқол подшоҳнинг ҳузурига бир табаррук одамни жўнатибди. У эса шоҳга Бирбалнинг айтганларини оқизмай-томизмай етказибди.

Подшоҳ элчининг гапларини эшитиб, тинчлигини йўқотибди. «Бу фикрни Бирбалдан бўлак одам ўйлаб топиши мумкин эмас. Ҳатто унинг ўзи ҳам келгандир», — деб ўйлаб элчидан сўрабди:

— Сени бу хабар билан ким юборди? Рост гапир. Айёрлик қилсанг, жазолайман.

Элчи шоҳнинг дағдағасидан қўрқиб кетиб, кўлини кўксига қўйганича жавоб берибди:

— Олампаноҳ! Яқинда бизнинг қишлоққа бир мусофир келиб яшай бошлади. Бу маслаҳат ўшандан чиқди.

— Сен унинг кўринишини айтиб бероласанми? — деб сўрабди шоҳ.

— Олампаноҳ! Ахир мен уни ҳар куни кўрганимдан кейин, нима учун айтиб беролмай, албатта, айтиб бероламан. Унинг бўйи баланд ҳам, паст ҳам эмас. Ўзи семиз ҳам, озгин ҳам эмас. Аммо Ҷопқора. Пешонаси дўнг, ярқираган. Юзида чечак изи. Ширинсухан, фикрлаши аниқ, сўзга уста одам. Ақли расолигидан бизнинг қишлоқда янги одам бўлса ҳам, ҳамма уни ҳурмат қилади, — дебди у.

Энди подшоҳ таърифланаётган одамнинг Бирбал эканига тўлиқ ишонди. Ўша заҳоти тахтиравон ўрнатилган филлардан, отлардан, чиройли аравалардан дабдабали карвон қилиб Бирбални олиб келиш учун жўнатибди.

Бирбал ўзининг деҳқон дўстлари қуршовида дабдаба билан шаҳарга кириб келибди.

Подшоҳ Бирбалга ёрдам бергани учун қишлоқ оқсоқолини мукофотлабди ва деҳқонларга жавоб берибди. Бирбал эса тез кунда қайтадан вазирлик

лавозимини эгаллабди. Давлат ишларининг ўлда-жўлда бўлиб кетганини кўрган Бирбал тиним билмай ишлабди. Бир ҳафтада ҳамма ишларни тартибга келтирибди.

Кунларнинг бирида подшоҳ шаҳар чеккасида сайр қилиб юрар экан, қайтишида яна филнинг оёқ изларига кўзи тушибди. Подшоҳ тўхтаб, Бирбални чақиртирибди ва изни сақлаш ҳақида фармон бериб, саройга кетибди. Шоҳнинг қораси кўздан йўқолиши билан Бирбал хизматкорларига темир қоziқ олиб келишни буюрибди. Кейин қоziқни изнинг ёнгинасига қоқиб узундан-узун арқон бойлашни айтибди. Кейин арқоннинг бир учидан тортиб катта доира ясабди ва қоziққа боғлабди. Доиранинг ичига бир неча қишлоқ кириб қолибди. Бирбал ана шу қишлоқдагиларни тўплаб дўқ урибди:

— Филнинг изини сақлаб қолиш учун уйларингизни бузишга тўғри келади, шунинг учун уйларингиздан кетингиз, — дебди.

Қишлоқ аҳли қўрқиб кетиб, Бирбалга топган-тутганларини: биттаси юз, бошқаси икки юз, ҳатто беш юз рупий олиб келиб беришибди. Шундан кейин Бирбал уларни:

— Майли, энди уй-уйларингизга тарқалингиз. Мен подшоҳдан жойларингизни сўраб оламан, — деб тинчлантирибди.

Йиғилган пул бир лакх рупийга етибди. Бирбал қоziқни суғуртириб, пулларни хазинага жўнатибди ва ўзи саройга йўл олибди. Подшоҳ ундан филнинг изи ҳақида сўрабди. Бирбал лом-лим демай хазиначидан бир лакх рупий топширилгани ҳақида олган тилхатни берибди.

— Бу қандай тилхат? Қандай пуллар?— ажабланибди шоҳ.

— Олампаноҳ! Мен бу пулларни филнинг изини қўриқлаётган пайтимда олдим, — дебди вазир.

Подшоҳ ҳайрон бўлганидан, тили калимага келмабди. Сарой аҳлининг оғзи очилиб қолибди. Акбар шоҳ қайнисини чақиришни буюрибди.

— Сен изни уч кечаю уч кундуз пойлаб ётиб очингдан ўлай дединг. Бутун азобларинг бир пул бўлди, — дебди подшоҳ. — Бирбални кўр, айнан ўша фармон кетидан бир лакх рупий топибди. Давлат ишларини сендек содда одамга топшириб бўлмайди.

Бу дашномни эшитган шоҳнинг қайниси қочиб кетибди.

Бирбал эса шоҳ мукофотига сазовор бўлибди.

ЙЎЛ ҚАЕҚҚА БОРАДИ?

Кунларнинг бирида подшоҳ билан Бирбал ўрмонда айланиб юриб адашиб қолишибди. Бир амаллаб қандайдир йўл бўйига чиқиб олишибди-ю, қайси томонга юришни билишмабди. Шу пайт уларга бир деҳқон йўлиқибди. Подшоҳ уни йўл билади, деб ўйлаб сўрабди:

— Айт-чи, биродар! Бу йўл қаерга боради?

— Эҳ... Сизлар тентак экансизлар-ку, — дебди йўловчи. — Сизларнинг тарафингизда йўл юрадими? Ахир одамлар йўл устидан бир олдинга, бир кейинга юрадилар. Йўл эса жойидан қимирламайди.

Шоҳ билан Бирбал деҳқоннинг мантиқий жавобига қойил қолиб, унга битта тилла танга берибдилар.

ҚИЛМИШИГА ЯРАША

Кунлардан бир кун Бирбал Деҳлининг қозиси билан имон ҳақида баҳслашиб қолди. Мунозара узоқ давом этди ва ҳар сафар Бирбал ғолиб келаверибди. Қози бу уятга чидай олмай қалбида Бирбалдан қасд олишга аҳд қилди. У подшоҳдан сафар қилиш баҳонаси билан ижозат олди-да, бошқа бир шаҳарга кетди. Янги жойда яширинча яшай бошлабди. Бутун вужуди билан муқаллидлик ва қиёфа ўзгартириш сирларини эгаллай бошлабди. Тез орада у шу кадар катта муваффақиятга эришдики, охири Деҳлига қайтишда кўрсатган томошаларида уни ҳеч ким танимади. Шаҳарликлар уста муқаллиднинг маҳоратини таърифлашдан чарчамасдилар. Унинг довруғи шоҳгача етиб борди.

— Олампаноҳ! — дебди муқаллид, — мен шерга айланиш йўлини жуда яхши ўзлаштирганман. Аммо бу томоша пайтида битта одам нобуд бўлиши мумкин. Шундай ҳолат рўй берса, бир қошиқ қонимдан кечишга ваъда беринг. Бу томошани бош вазир ҳам кўриши шарт.

Подшоҳ рози бўлибди. Муқаллидга битта қотилликка рухсат берилибди. Шундан сўнг найрангбоз саройдан кетибди. Подшоҳ Бирбални чақиртириб бўлган суҳбатни батафсил айтиб берибди.

— Бирбал!— деди у сўзининг сўнгида, — муқаллид сенинг томошада бўлишингни алоҳида тайинлади. Шунинг учун сен албатта томошага кел.

Бирбал масҳарабознинг гапларини кўп ўйлади. Уртада қандайдир сирли кўнгилсизлик борлигини ҳис қилди. Ўзига нисбатан хиёнат тайёрланаётганини сизди. Аммо шоҳ майлига қарши ҳам чиқиб бўлмасди.

Эртаси куни белгиланган вақтда Бирбал дарборга етиб келди. Томоша бошланди: муқаллид гоҳ сакрар, гоҳ шерга тақлид қилиб ҳайқирар, гоҳ югурарди. Подшоҳга бу ҳаракатлар жуда маъқул бўларди. Мулозимлар эса уни тинимсиз мақташарди. Бирдан ясама шер Бирбалга қараб отилиб қолибди. Ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетибди. Кўпчилик Бирбалдан умид узибди. Муқаллид Бирбални нимта-нимта қилиш мақсадида унинг кўкрагини юлармиш, елкаларини эзармиш, аммо ҳамма ҳаракатлари беҳуда эмиш. Ҳатто Бирбалнинг бирон ерини тимдаламабди ҳам. Бирбал эса муқаллид ниқобидаги шахсни олдиндан таниган, шунинг учун кўйлагининг остидан совут кийиб олган экан. Шоҳ Бирбални шикастсиз кўриб жуда қувонибди. Бирбал бўлса масҳарабозни зўр томоша учун мақтаб ётганмиш. Охир пировардида шоҳ билан пичирлашиб ҳам олибди.

— Бирбал! Уни қандай мукофотлаймиз? — деб сўрабди шоҳ.

— Уни ўн икки ой муддатга бош маслаҳатчи қилиб тайинлаш керак, — дебди Бирбал.

Бу гапни эшитган хиёнаткор қози хурсанд бўлганидан нафас ололмай қолибди. Шунда Бирбал қўшиб қўйибди:

— Фақат у яна бир томоша кўрсатсин. Бу томошада сати¹ расм-русуми мукамал намоиш этилсин.

¹ С а т и — фидойи ва вафодор хотин. Сати расм-русуми ҳиндларнинг қадимий маросими бўлиб, унда ўлган эркакнинг хотини дафн гулханида ёқилади. 1827 йилда Ҳиндистонда бу одат ман этилган.

Подшоҳ Бирбалнинг қарорини сўзма-сўз такрор-лабди:

— Агар сен эртага сати маросимини бошидан охиригача тўлиқ намоиш этолсанг, ўн икки ойга бош маслаҳатчи вазифасига тайинланасан, аммо айёрлик қилсанг, сени қатл этаман.

Муқаллид бу таклифга рози бўлди ва эртаси куни саройга аёл қиёфасида кириб келди. Бирбал ҳам бу томошага яхши тайёргарлик кўрганди: ўрада тошкўмир ловуллаб ёнарди.

Оловли ўрани кўрган заҳоти муқаллиднинг кўзи тиниб, ранги ўчиб, оёғигача титроқ турди. У ўша заҳоти Бирбалнинг қасд олмоқчи бўлганини, машъум томошанинг ҳисоб-китобини қилмоқчи эканини фаҳмлабди. «Вазиятдан қандай қутулиш мумкин? Ўтга ўзини ташламаслик мумкин эмас, чунки маросим қоидаси шуни талаб қилади. Ўтга ташлаш эса, ўлим билан тенг. Гулхан ўрасига тушгандан кейин қайтиб чиқиб бўлмайди»,— ўйларди қози. У бутун вужуди билан титрарди. Бироқ нажот чорасини сира тополмасди. У сати маросимини бир бошдан кўрсатди. Ўтга ўзини ташлаш навбати келганда, пастга қараб сакради ва куйиб кул бўлди.

Томошага келганлар унга жуда ачинишди. Ахир улар тақлидчи-муқаллиднинг аслида ким эканини билишмасди-да. Шундан кейин Бирбал бор ҳақиқатни ошкор қилди.

Подшоҳга Бирбалнинг донолик билан душмандан қутилиш тадбири жуда маъқул тушди ва Акбар бош вазирини аввалгидан ҳам кўпроқ мақтайдиган бўлди.

ҚАЙСИ ДАРЁНИНГ СУВИ ЯХШИРОҚ?

Ёз чилласи кунларидан бирида подшоҳ билан Бирбал саройнинг юқори қават айвонида дам олиб ўтиришарди. Қаршиларида оқаётган Ямуна дарёси уларга роҳат бағишлар, кўнгилли суҳбат эса кайфиятларини кўтарарди.

Ногоҳ шоҳнинг хаёлига бир фикр келиб Бирбалдан сўради:

— Қайси дарёнинг суви яхши деб ўйлайсан?

— Ямунаники, — деб жавоб берди Бирбал.

— Бирбал, сен ўйлаб гапиряпсанми ёки хаёлингга келганини айтиб валдираяпсанми? Ахир сизларнинг муқаддас китобларингизда Ганга дарёсининг улуглиги ва фазилати мақталади. Сен бўлсанг, Ямунанинг суви яхши дейсан.

— Олампаноҳ! Ганганинг суви обиҳаёт, обизамзам ва уни оддий сув билан қиёслаш мумкин эмас.

Подшоҳга Бирбалнинг закий жавоби маъқул бўлди.

БЕГОЙИМНИ ХИЖОЛАТДАН ЧИҚАРДИ

Ёзнинг жазирама чилла кунларидан бирида қайсидир раж юборган бир неча сават ажойиб анбаҳ дарахти меваларини саройга олиб келишди. Анбаҳнинг бу нави азалдан тотлилиги билан машҳур бўлгани учун Акбар уни хуш кўрарди. Совғанинг озгинасини шоҳ қариндошларига тарқатди. Қолганини бегойимнинг ҳузурига жўнаттирди. Кўп ўтмай ўзи ҳам у ерга бориб, гиламга ўтириб олди-да, малика билан анбаҳ сўришга тутинди. Акбар табиатан ҳазилкаш бўлгани сабабли пўстлоқ билан данакларни хотинининг олдига қўярди. Унинг бу феълини яхши билгани учун бегойим меванинг шарбатини сўрар, аммо ҳеч нима демасди.

Шу пайт подшоҳнинг қайсидир хайрли ишга роҳилигини олиш учун Бирбал келиб қолди.

— Бирбал! Бегойимнинг очофатлигини кўр, — дебди шоҳ хотини олдидаги пўстлоқ ва данакларини кўрсатиб, — мен ҳали битта анбаҳни сўришга улгурмасимдан, унинг олдида шунча данак тўпланибди.

Бечора малика изза бўлиб, уятдан бошини ерга эгиб олганича индамай тураверибди. Аммо Бирбал унинг учун жавоб берибди:

— Олампаноҳ! Сиз ҳақсиз. Маликанинг анбаҳга ўчлигини данаклардан билса бўлади, лекин сизнинг очофатлигингиз кучлироқ экан. Бегойим анбаҳни сўриб данагини қолдирыптилар, сиз бўлсангиз ҳеч чиқитга чиқармаяпсиз.

Бундай закий жавобга шоҳ лол қолиб, ҳеч нарса деёлмабди. Малика бўлса ич-ичидан қувонибди.

ЎРМОН ВА БОҒИНИНГ ДАРАХТЛАРИ

Кунлардан бир кун подшоҳ билан Бирбал овға чиқишди. Ўрмонда улар шу атрофдаги қабиладан бир аёлнинг ўтин териб саватига жойлаётганини кўришди. Бирдан аёлни тўлғоқ тутиб, кўзи ёрий бошлади. У боласини туғиб бўлгач, ўрнидан турди-да, чақалоқни ўша саватга солиб, бошига қўйганича хурсанд ҳолда қишлоғига йўл олди.

Подшоҳ бу ҳодисага жуда ажабланди. «Ҳарҳолда ҳамма аёл ҳам аёл-ку. Нима учун менинг хотинларим туғишга қолганда димоғ-фироқ қилишади?» ўйлади у. Шундан кейин Акбарнинг ҳамма хотинларидан кўнгли қолди. Биронтасини ҳам кўришни истамай уларнинг ёнига кирмай қўйди.

Сабабсиз шоҳ газабидан хавотирга тушган бегойимлар Бирбалдан маслаҳат сўрадилар. Бирбал ўрмондаги воқеани айтиб бериб, сўзининг охирида шундай деди:

— Боғбонларга боғдаги дарахтларга сув қуйишни таъқиқлаб қўйинглр.

Бегойимлар унинг маслаҳатини қабул қилдилар.

Орадан бир неча кун ўтгач, боғдаги дарахтлар сарғайиб, сўлий бошлади. Буни сезган шоҳнинг чинакамига жаҳли чиқибди:

— Нега боғни сугоришмаяпти?— сўради у газаб билан хотинларидан.— Ким буюрди?

— Жаноби олийлари! Боғни сугоришни биз таъқиқлаб қўйдик. Ахир ўрмондаги дарахт ва ўт-ўланлар сугорилмаса ҳам ўсаверади. Шундай экан, боғдаги дарахтларни сугоришнинг нима ҳожати бор, деб ўйладик.

Подшоҳ хотинларининг хаёлларидаги гапни фаҳмлаб индамабди. Унинг хотинларга бўлган арази ҳам тарқабди.

БУ ЕРДА ВА У ЕРДА

(Бунда ва унда)

Кунларнинг бирида подшоҳ дарборга келган заҳоти Бирбални чақиртирди ва тўртта одам олиб келишни буюрди. Аммо уларни жамлаганда қуйидаги муаммолар бежавоб қолмаслиги лозим: «Бу ерда — ҳа, у ерда — йўқ; бу ерда — йўқ, у ерда —

ҳа; на бу ерда, на у ерда; у ерда ҳам, бу ерда ҳам». Бирбал шу заҳоти фармонни бажаришга киришди ва тез орада мақсадига эришди. Шундан сўнг уйига бориб дам олди. Эртасига шоҳнинг ҳузурига бузуқ хотинни, фидойи зоҳидни, қашшоқ гадойни ва художўй шаҳарликни олиб келди.

— Камбагалларнинг ҳомийси! Мана, қаршингизда сиз айтган тўртта одам турибди.

Подшоҳ уларга зеҳн билан назар ташлади-да, Бирбалга ётиғи билан тушунтиришни буюрди.

— Олампаҳо! Бу — тўғри йўлдан адашган аёл сизнинг биринчи талабингизга жавоб беради. У бу дунёнинг ҳамма лаззатларидан баҳраманд, аммо унинг нариги дунёси зулматдир. Маълум бўладики: «бу ерда — ҳа, у ерда йўқ». Иккинчиси фидойи зоҳиддир. Худонинг берган кунини бу бечора тоатибодатда ўтказади. Ҳатто баъзан оч-наҳор тунайти. У бу дунёда азоб чекади, аммо фоний дунёда роҳат кўради. Демак, «бу ерда — йўқ, у ерда — ҳа». Учинчиси қашшоқ гадо. Бу одам халтасини кўтариб, эшикма-эшик юриб тиланчилик қилади. Бир бурда нон учун турли уйдирмаларни тўқийди. Бутун хаёли қорнини тўйдиришда бўлади. У шон-шуҳрат ҳақида мутлақо ўйламайди. Бундай бахти қаро учун бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам ҳаловат йўқ. Хуллас, «на бу ерда, на у ерда». Тўртинчи кимса — ҳурматли зот. Ёруғ дунёда у тўкин-сочин ҳаёт кечиради. У табиатан мурувватли, раҳмдил, олижаноб, художўй одам. Бинобарин, нариги дунёда ҳам азиздир. Маълум бўладики: «Бу ерда ҳам, у ерда ҳам».

Подшоҳ ва сарой аҳли Бирбалнинг донолигига қойил қолдилар. Кейин шоҳ тўрттала одамни хизматига яраша тақдирлади ва жавоб бериб юборди. Ҳурматли зотни бўлса, сарой аҳли қаторига қўшди. У ҳар куни саройга келиб турадиган бўлди.

ОЛЛОҲНИНГ ҚЎЛИДАН КЕЛМАЙДИГАН ИШ МЕНИНГ ҚЎЛИМДАН КЕЛАДИМИ?

Кунларнинг бирида подшоҳ дарборга ҳаммадан эрта келди ва ҳузурига кирувчи ҳар бир одамдан:

— Худонинг қўлидан келмайдиган ишни мен амалга оширишим мумкинми?— деб сўрай бошлади.

Бу саволга ҳеч ким жавоб бермади. Агар бирон кимса: «Ҳа»,— деб жавоб берса, у ишнинг қандайлигини ҳам айтиш лозим эди. Мабодо «Йўқ»,—деса, подшоҳнинг газабига дуч келиши мумкин эди. Ҳар қандай жавоб яхшиликка олиб келмасди. Шунинг учун чорасиз қолган сарой аҳли ҳеч нарса демасликни маъқул топди. Кўп ўтмай, Бирбал кўринди. Шоҳ унга ҳам шу саволни берди. Бирбал шу заҳоти жавоб берди:

— Ҳа, олампаноҳ, қўлингиздан келади.

— Хўш... Мен худо бажаролмайдиган қандай ишни қила олишим мумкин?

— Олампаноҳ! Бу дунё қудрати улуг Оллоҳ томонидан яратилган. Унинг олдида ҳамма тенг ва ҳар ким ўз зиммасидаги тақдир вазифасини бажаради. Шу боисдан Оллоҳ ўз даргоҳидаги биронта кимсани қувгин қилолмайди. Аммо сиз газабингизга дучор бўлган ҳар бир айбдорни ўз мамлакатингиздан чиқариб юборишингиз мумкин.

Подшоҳга Бирбалнинг жавоби маъқул бўлди. Сарой аҳли эса унинг донолигига яна бир бор қойил қолди.

АНБАҲ ҚИМНИНГ ДАРАХТИ?

Бирбалнинг ҳузурига Кешав исмли деҳқон келиб шикоят қилди:

—Жаноби вазир! Мен анбаҳ дарахтини ўтқазиб, бир неча йил мобайнида парвариш қилдим. Худонинг каромати билан у бу йил ҳосилга кирди. Дарахтдаги нишонларни кўрган қўшним Пемла ҳасадгўйлик қилиб, дарахт меники, деб жанжал қил япти. Бу моjarони сизнинг илтифотингиз билан адолатли ҳал қилинишига ва қўшнимнинг ҳасадгўйлиги, хасислиги учун жазоланишига ишонч билдирсам бўладими?

Деҳқоннинг шикоятини Бирбал қизиқиш ва эътибор билан эшитиб, эртага келиши зарурлигини таъинлади ва жавоб бериб юборди.

Шу заҳоти вазир Пемлани чақиртиришни буюрди.

— Пемла! Ялангликдаги бу йил гуллаган ва

нишона берган анбаҳ дарахти кимники?— деб сўради Бирбал.

— Эй, марҳаматли жаноб! Бу дарахт меники. Етти йил мобайнида уни суғордим, парваришладим, мевага кирган паллада эса оқсоқол Кешав унга кўз олайтириб, дарахт меники, деб даъво қилмоқда. Сиз бизнинг отахонимизсиз. Бу ишни адолатли ҳал қилинг.

— Хўш... Энди айт-чи, дарахтни ким қўриқлайди?

— Мурувватли вазир! У билан иккимиз битта қоровулни ёлладик, анбаҳни ўша қўриқлайди, аммо иккаламиз ҳам у ерга бориб, дарахтга кўз-қулоқ бўлиб турамиз.

Бирбал Пемлага ҳам жавоб бериб юборди, сўнг қоровулни чақиртириб:

— Анбаҳ дарахтини қўриқлаш учун сени ким ёллади?— деб сўрабди.

— Камбағалларнинг ҳомийси! Мен у дарахтни бор-йўғи икки ойдан буён қўриқламоқдаман. Мени Кешав билан Пемла ёллаган, бироқ дарахт кимники эканини билмайман.

Бирбал қоровулга кечгача жавоб бермабди. Кун ботганда шундай буюрибди:

— Аввал Кешавникига, сўнг Пемланикига борасан ва ҳар иккаловига: «Сенинг анбаҳ дарахтингни ўғрилар талашяпти. Хом меваларни тўкиб юборишяпти. Бориб дарахтингни нопоклардан асраб ол!»— дейсан. Аммо, — қўшиб қўйибди вазир, — эҳтиёт бўл! Биронта ортиқча сўз айтма! Менинг гапларимни такрорлаганинг заҳоти уйингга кетавер. Сени назорат қилиш учун иккита одамни қўшиб юбораман.

Қоровул вазирнинг йўқлатганига юраги такапука бўлган экан, осон қутулгани учун ҳурсандлигидан оёғини қўлига олганча саройдан чиқиб кетибди.

Бирбал унинг изидан иккита сипоҳини жўнатибди. Уларга Кешав билан Пемлага айтиладиган гапларнинг аниқ бўлишини текшириши юклатилибди. Бўлган воқеаларни Бирбалга етказиш буюрилибди.

Аввалига Кешавнинг уйига боришибди, аммо уни толишолмабди. Шунда қоровул унинг хотинини чақириб, шундай дебди:

— Кешав келганида унга айтиб қўй. Қандайдир қароқчилар анбаҳ дарахтининг пишмаган гўр меваларини қоқишмоқчи. Мева керак бўлса асраб қолсин.

— Майли, келган заҳоти айтаман, — жавоб қилибди хотини.

Бирбал юборган сипоҳиларнинг биттаси ўша ерда яшириниб қолибди.

Қоровул Пемланикига келибди, аммо у ҳам уйда йўқ экан. Бирбалнинг тайинлаганларини Пемланинг хотинига айтиб қоровул уйига кетибди. Иккинчи сипоҳ ўша атрофдан қулай жой топиб яширинибди ва деҳқоннинг келишини кута бошлабди.

Кўп ўтмай Кешав уйга қайтган экан хотини омонат гапни унга етказибди.

— Менга деса йўқ қилиб юборишмайдами? — жаҳл билан гапирибди Кешав. — Менга нима?! Дарахт меникимиди? Мен атайин Пемланинг жигига тегиш учун бу можарони бошладим. Уни ютсам — яхши, ютқазсам бари бир ҳеч нарса йўқотмайман. Шу қоронғи тунда битта дарахт деб муштлашиб юрманми?

Сипоҳ оқсоқолнинг биронта сўзини оқизмай-томизмай билиб олиб, эшитганларини Бирбалга етказиш учун шошилибди. У йўлда эканида Пемла ҳам уйига қайтибди. Остонадан ўтар-ўтмас хотини бор гапни айтган экан, Пемла югурганича ичкаридан камонини олиб чиқибди-да, кечки овқатга ҳам қарамасдан ялангликка кетибди. Йўл-йўлакай:

— Мен бу ерда бамайлихотир овқатлансам, қароқчилар бутун ҳосилни расво қиладилар. Ахир етти йиллик меҳнатим зое кетади-ку. Дарахтдан хабар олай, овқат қочмас. Мевалар нобуд бўлса, томоқдан нарса ўтадим, — дебди.

Пемла ярим кеча эканини ҳам сезмабди. Атрофда бирон нарсанинг қораси ҳам кўринмасмиш.

Шундан кейин иккинчи сипоҳ ҳам яширинган еридан чиқиб, Бирбалнинг олдига йўл олибди. Ҳар икки сипоҳ кўрган-билганларини вазирга айтиб берибдилар.

Эртасига даъвогарлар Бирбалнинг ҳузурига келибдилар.

— Биродарлар — дебди вазир, — мен сизларнинг гапларингизни яхшилаб ўйлаб чиқдим ва дарахт икковларингизники эканига ишонч ҳосил қилдим.

Энди менинг қароримни эшитинглар: дарахтдан ҳамма меваларни териб олинглар ва тенг иккига бўлинглар. Кейин тагидан чопиб, танасини ўтин қилинглар, уни ҳам тенг иккига бўлиб олинглар. Боринглар, айтганларимни бажаринглар.

Кешав бундай қарордан яйраб кетибди, Пемла бўлса жуда хафа бўлибди.

— Муруватли жаноб, — дебди у ўкинч аралаш. — Мен сизнинг қарорингизни жуда алам билан эшитдим. Ахир дарахтнинг меваси ҳали хом, кўм-кўк. Уларни териб олишдан нима фойда?! Сиз нима учун дарахтни нобуд қилмоқчисиз? Ҳамон, шундай экан, дарахтни Кешавга ҳукм қила қолинг, токи у бечора анбаҳ бекордан-бекор хазон бўлмасин.

Пемланинг ҳиқилдоғига нимадир тиқилиб, бошқа ҳеч нарса деёлмабди.

Воқеа шу нуқтага келганда вазир Кешавни дарралашга имо қилибди. Оқсоқол қўрқиб кетганидан ялиниб-ёлворишга тушибди.

— Жаноб вазир! Мени урманглар, узр сўрайман. Дарахт ҳақиқатан ҳам меники эмас, балки Пемланики.

Шундай қилиб, Кешав ўзи айбига иқрор бўлибди. Бирбалнинг муддаси ҳам шу эди. У дарахтнинг Пемланики эканини эълон қилиб, Кешавни эса бари бир жазолабди.

ИККИ ЭШАКНИНГ ЮКИ

Подшоҳ билан шаҳзода чўмилгани боришди. Улар Бирбални ҳам ҳамроҳ қилиб олдилар. Қирғоқ бўйида ота-бола ечинишиб, кийимларини Бирбалга беришди ва ўзлари чўмилиш кийимларини кийиб сувга тушиб кетишди.

Бирбал уларнинг уст-бошларини елкасига ташлаб олиб, қирғоқ бўйлаб сайр қиларди.

— Бирбал! Елкангда бир эшакнинг юки бўлибди-ку! — деб бақирди шоҳ сувдан.

— Олампаноҳ! Бир оз янглишдингиз. Менинг елкамдаги юк иккита эшакники, — деб жавоб берибди вазир.

Подшоҳ бу закий жавобдан дамнини ичига, ютибди.

ФИРИБГАР КЕМА ЭГАСИ

Девисингх исмли савдогар Бирбал ҳузурига шикоят қилиб келди.

— Жаноб вазир! Мен Бенгалдан мол олиб келдим. Аммо бугун кема қирғоққа яқинлашар-яқинлашмас кема эгаси: «Мол меники, жўна бу ердан!» — деб бақира бошлади. Бутун сармомялни шу молларга сарфлагандим, жами бўлиб беш минг рупийлик турли нарсалар олганман. Мурувват кўрсатиб ҳақиқат қилинг, йўқса болаларим очдан ўлади. Ўзим у қадар бадавлат эмасман, олиб келган молларимдан бўлак ҳеч вақом йўқ — деди.

Бирбал савдогарнинг гапларини диққат билан эшитгандан сўнг кема эгасини келтиришни буюрди. У вазирнинг ҳузурига Бенгалда битган бир нечта норжил ёнғоғидан совға ола келди. Ёнғоғларни Бирбал оёғи остига қўйиб, мўмингина ҳолда қўл қовуштирди. Бош маслаҳатчи кема эгасидан келтирилган моллар ҳақида сўраб суриштирди.

— Муҳтарам зот! Тўғри, Девисингх Бенгалдан бу ерга менинг кемамда келди, — деди у, — аммо тижорат моллари ҳақидаги гаплари ғирт ёлғон. Кемада мутлақо унга тегишли нарса йўқ. Охирги каяргача менга тегишли.

Бирбал уни сўроқ қила бошлади. Сўзидан илинтиришга ҳарчанд уринмасин, фойда бермади. Охири эртаси куни келишни тайинлаб, жавоб бериб юборди.

Бу муаммони ҳал қилиш мақсадида Бирбал кўп ўйлади. Кейин сайр қилгани чиқди. Ўйлай-ўйлай бир фикрда тўхтаб, сипоҳлардан бирини Деҳлидаги машҳур ҳабаш савдогарнинг уйига жўнатди. Савдогар вазир ҳузурига келганда унга шундай деди:

— Жаноб! Бугун бизнинг шаҳримизга турли мева ва зираворлар ортилган бир кема келди. Ўша кемага бирга бориб, молларни савдо қилсак. Аммо асосий харидор сиз бўласиз, мен эса сизнинг иш юритувчингиз сифатида олди-сотдида қатнашаман. Мен у нарсаларни ҳақиқий нархидан арзонроқ сотишларини сўрайман. Сиз менга ёрдам берасиз.

Савдогар вазирнинг таклифига кўнди. Бирбал иш юритувчилардек кийиниб олди ва бирга кема турган ерга йўл олишди.

Кема эгаси уларни илтифот билан кутиб олди. Гап савдо-сотикқа келиб тўхтади. Шунда савдогар:

— Эшитишимча, сотиш учун зиравор ва мевалар олиб келибсиз. Уларни бизнинг шаҳарда сотиш ниятингиз борми? — деб сўрабди.

— Ҳа, — деб жавоб берибди мезбон, — мен уларни шу ерда пулламоқчиман.

— Хўш, сотиладиган нарсаларнинг номини аниқ билсак бўладими?

— Ҳил, мускат ёнғоғи, долчин, писта, бодом, хурмо, майиз ва бошқа мевалар, яна зираворлар.

— Э... Бизда бу моллар ҳозир жуда сероб. Уларни ғамлаб олган савдогарлар ҳам зарарига сотишмоқда. Менинг омборларим ҳам мевалар билан тўла. Бироқ нархида келишиб олсак, молларингизни ўзим сотиб олардим. Қанчадан сўрайсиз?

— Жаноб! Мен уларни беш минг рупийга сотиб олганман. Йўл кира дегандек, қўшимча харажатларни ҳисобламаганимда беш минг рупий олишим керак.

— Нималар деяпсан?! Бу ҳақда гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Майли, бир рупийга ўн икки ана олинг. Аммо шуни билингки, сарф қилган ҳақингизни икки дунёда ҳам қайтариб ололмайсиз, — дебди ҳабаш савдогар ва ўз мақсадига эриша бошлабди. — Хуллас, рози бўлсангиз, ҳамма молингизга уч минг етти юз эллик рупий бераман.

Кема эгаси хаёлида нималарнидир ҳисоблаб шундай дебди:

— Олиб келган нарсаларимни сиз айтган баҳога сотсам, зарар кўраман-ку.

— Хўжайин, нималар деяпсиз, — гапга аралашибди иш юритувчи. — Бундай моллар ўзингизда тиқилиб ётибди. Устига-устак буларни олсангиз, улар бузилиб қолади-ку. Ундан ташқари олинадиган нарсани кўрмасдан баҳолашим мумкинми?

— Марҳамат, мен ҳозир олиб чиқаман, — деб мезбон ташқарига чиқибди ва кўп ўтмай тар мевалардан намуналар келтирибди. Аммо иш юритувчи юзини бужмайтириб:

— Йўқ, биродар, бу моллар учун уч мингдан зиёд бериб бўлмайди. Бир рупийга ўн ана қайтиб олсангиз ҳам катта гап, — дебди.

Хўжайин унинг фикрини тасдиқлабди. Кема эгаси анча хавотирга тушибди.

— Жаноблар! — дея ялина бошлабди у, — ҳақиқатан ҳам мевалар йўлда бир оз уриниб қолди. Би-

роқ уч минг рупий жуда кам эмасми? Майли, уч ярим минг рупий беринг. Зараримни пешонамдан кўрдим.

Катта савдогар пул қўшишни хоҳламасдан қўзгалган эди, мезбон уч мингга кўнди. Олди-сотдини эртасига расмийлаштирмоқчи бўлиб, хайрлашдилар.

Энди Бирбал билан савдогар Девисингх ҳузурига боршибди. У меҳмонларни катта ҳурмат билан кутиб олибди. Яна суҳбат олди-сотдига келиб тўхтабди. Шунда ҳабаш сўрабди:

— Ҳурматли зот! Бизнинг юртга сотгани зирavor олиб келибсиз, деб эшитдим. Уларни сотиш ниятингиз борми?

— Тўғри, анча-мунча мол олиб келганман. Нархнаво маъқул бўлса, шу ерда пуллайман. Йўқса, бошқа шаҳарга кетаман.

— Аниқроқ гаплашайлик. Нималар олиб келдингиз? Қанча олиб келдингиз? Қандай нархда сотмоқчисиз?— деб сўрабди иш юритувчи.

— Молларим турли зирavor ва мевалардан иборат; мускат ёнғоғи, долчин, қил, майиз, бодом, хандон писта, юнон ёнғоғи ва бошқалар. Уларнинг ҳаммасига беш минг рупий сарфлаганман.

— Гапингиз тўғри, аммо бизда ҳозир бу молларнинг нархи ўлган. Сиз олиб келган нарсаларингизни зарарига сотишга мажбурсиз. Биз ҳамма молингизни сотиб олсак, қанча зарар кўришга рози бўлардингиз?— деб сўрабди савдогар.

— Нималар деяпсиз. Роса харидорларга йўлиқибман-ку. Ҳадеб зарарига савдо қилсам, узоққа чидолмайман. Кўтарасига беш юз рупий фойдасига сотаман. Хоҳласангиз олинг, йўқса, бекорга вақтни кетказмайлик,— деб жавоб берибди Девисингх.

— Яхши, бўлмаса, мева ва зирavorларни кўрайлик, кейин бир тўхташга келармиз, — дебди иш юритувчи.

— Бундан осон иш йўқ, — мезбон хонадан чиқиб кетибди. Бир оздан сўнг қайтиб кириб, —мана, меваларимнинг саралигини кўринг — дебди.

— Биродар, агар беш юз рупий зарарига сотсанг, молингизни кўтарасига оламан, — таклиф қилибди савдогар.

— Жаноб! Мен бу шаҳарда савдо қилмайман, — қатъият билан жавоб берибди Девисингх.

— Майли, сиз сарфлаган беш минг рупийни берамиз, — қўшимча қилибди иш юритувчи, — ҳозирги баҳоларни била туриб таклифимизни рад этишингиз яхши эмас. Бундан юқори баҳони ҳеч ким бермайди. Хоҳласангиз — сотинг, хоҳламасангиз — узингиз биласиз.

— Фойда кўрмасам, савдо қилмайман.

— Бўлмаса, сизга юз рупий фойда берамиз. Энди розимисиз? — дебди иш юритувчи.

Аммо Девисингх ўз айтганида туриб олибди. Беш юз рупийдан кам фойдага кўнмабди. Охири ҳабаш савдогар рози бўлибди ва бир битимга келибдилар. Молларни эртасига олиб кетадиган бўлишибди-да, мезбонлар уйларига жўнабдилар.

Эртасига эрталаб кема эгаси билан Девисингх дарборда ҳозир бўлишибди. Бирбал ҳабаш савдогарнинг гувоҳлигида сўроқни бошлабди. Аввал кема эгасига мурожаат қилибди:

— Кемангдаги моллар кимники?

— Меники, — дебди кема эгаси.

— Буни исботлай оласанми?

— Камбағаллар ҳомийси! Буни исботлашнинг ҳожати йўқ. Гувоҳнинг ҳам кераги йўқ. Кема меники бўлганидан сўнг, ундаги мол ҳам меники бўлади-да.

— Бу кемадаги моллар кимники? — деб сўрабди Бирбал Девисингхдан.

— Вазир жаноблари! Кемадаги юк меники, — дебди у.

— Бўлмаса гувоҳингни олиб кел.

— Менинг биронта гувоҳим йўқ.

Шундан кейин вазир кема хизматчиларидан сўрабди, аммо уларнинг ҳаммаси бир бўлиб:

— Ҳамма моллар кеманинг эгасиники, — деб туриб олишибди.

Бирбал аллақачон кемадаги моллар Девисингхники эканини фаҳмлаб бўлган экан. Шунинг учун унда: «Хизматчиларни кеманинг эгаси ўзига оғдириб олибди-да», деган фикр туғилибди. Кейин қошларини уйиб кема эгасига дўқ урибди:

— Ҳа... фирибгар. Бировнинг молига эгалик қилмоқчимисан? Агар мевалар, зираворлар ҳақиқатан сеники бўлса, уларни зарарига сотишга рози бўлармидинг. Деңгизчиларни ҳам йўлдан урибсан. Девисингх беш минг рупий тўлаган молни беш минг

беш юз рупийдан бир каури камига ҳам беришдан бош тортди.

Кема эгаси уялганидан бошини кўтара олмай қолибди. Бирбал ёлгончи денгизчиларни дарралашга буюрибди. Улардан биттаси Бирбалнинг оёғига қўл уриб ялинибди:

— Вазир жаноблари! Мени урдирманг. Кемадаги ҳамма юк Девисингхники. Бизнинг хўжайинимиз — кема эгаси — йигирма беш рупийдан пул бераман, деб ваъда қилгани учун, биз ҳақ йўлдан адашиб ёлгон гувоҳлик бердик.

Бирбал кема эгасини бир йил муддатга озодликдан маҳрум этиб ишлаш учун сургунга жўнатди ва денгизчиларни ўн беш кундан қаматди. Молларни эса ҳақиқий эгаси Девисингхга топширдилар.

АҚЛЛИ ВА НОДОН

Кунлардан бир кун дарбордаги ишларни тугатган подшоҳ Бирбал билан суҳбат бошлади:

— Бирбал! Одамнинг ақлли ва нодон эканини қандай билса бўлади?

Халқ орасида Сарасвати¹ Бирбални ўзининг марҳаматидан мукамал равишда баҳраманд қилган, деган гап юрарди.

— Олампаноҳ! — ўйлаб ўтирмай жавоб берди вазир. — Кимда-ким ўз мақсадига етса, ақлли, ета олмаса, нодон бўлади.

Бирбалнинг жавоби ҳаммага маъқул бўлди. Улар подшоҳ билан биргаликда унинг донолигига қойил қолдилар.

МУҚОФОТ ВА ЖАЗО

Деҳлида истиқомат қиладиган битта одамни таҳқирлайдиган миш-мишлар юрарди. Одамлар у ҳақда: «Кимда-ким оч-наҳорлигида уни кўрса, кун бўйи туз тотмайди», — дейишарди. Атрофдагилар ундан қочишарди. Ҳатто тушдан кейин ҳам унга дуч келишса, тескари қараб ўтишарди.

¹ Сарасвати — ҳинд худолари мажмуасидаги илм ва санъат, хусусан, нотқлик худоси.

Бу гап подшоҳга етиб борди. Шоҳ Акбар эшитганларини синаб кўрмоқчи бўлибди. У ўша одамни саройга чақиртириб, шу ерда тунаттирибди. Тонгсаҳарлаб уйқудан туриши билан уни кўргани борибди. Кейин ўзининг ишлари билан шуғулланибди.

Пешинда шоҳ энди тушликка ўтирган экан, шифтдан овқатига калтакесак тушиб кетибди. Акбар ҳаром бўлган таомни емасдан жаҳл билан туриб кетибди. Шундан кейин ҳалиги одамнинг бўйнига ҳақиқатан ҳам тавқи лаънат осилганига ишонибди. «Мен унга бор йўғи назар ташладим холос. Мана, кунбўйи оч қолдим. Шунинг учун бундай гуноҳкорнинг ер юзида яшаши тўғри эмас», деб ўйлабди шоҳ ва уни осиб ўлдиришга ҳукм қилибди.

Соқчилар уни дор остига олиб борибдилар. Бу хабар тез орада бутун шаҳарга тарқалиб, Бирбалгача етиб борибди. Битта бегуноҳнинг ўлиб кетиши вазирга ҳеч ҳам маъқул бўлмабди. У дор томон кетаётганларга ярим йўлда етиб олибди-да, ҳукм қилинганнинг ёнига келиб, пичирлай бошлабди:

— Биродар, қўрқма, мен сени бекордан-бекор осилшарига йўл қўймайман. Менинг гапларимни яхшилаб уқиб ол. Дор остида соқчилар ўлимнинг олдидан охириги тилагингни тилаб қол, деганларида, сен: «Одамлар мени наҳор кўрсалар оч қоладилар. Аммо мен бугун субҳда подшоҳни кўрган эдим, дорга осилапман. Тонгда мен подшоҳдан бошқа ҳеч кимни кўрмагандим. Менинг тилагим шу: бугундан эътиборан ҳеч ким эрталаб подшоҳга қарамасин, акс ҳолда у ҳам дорга осилади», — дейсан.

Ноҳақ гуноҳкорни дор остига олиб келдилар. Соқчилардан бири уни осидан аввал сўнгги тилаги ҳақида сўраганида, у Бирбалнинг гапини сўзмасўз такрорлабди. Соқчи подшоҳнинг ҳузурига шошилиб бориб, бор гапни айтибди. Подшоҳ эшитганларидан ташвишга тушиб, халқнинг таънасидан кўрқибди. Уша заҳоти гуноҳкорни озод қилиш ҳақида фармон бериб, уни мукофотлашга амр қилибди.

Шундай қилиб Бирбалнинг топқирлиги натижа-сида бегуноҳ одам ўлимдан қутилибди ва вазирга ўз миннатдорчилигини билдириб, хурсанд ҳолда уйига жўнабди.

КИМНИНГ ЖОЙИ ЖАННАТДА, КИМНИКИ ДУЗАХДА?

Яхши кўрган сардорларидан бири вафот этгани сабабли шоҳ Акбар мотам тутарди. Унинг юзини сўлгинлик ва ўкинч эгаллаганди.

— Бирбал!— дебди у, — айт-чи, кимнинг жойи жаннатда ва кимнинг жойи дўзахда?

— Олампаноҳ! Марҳумни одамлар яхши гаплар билан эслашса, марҳумнинг эзгу ишларини хотирласалар, унинг жойи жаннатда бўлади, акс ҳолда у дўзахга тушади, — деб жавоб берибди вазир.

Подшоҳга Бирбалнинг доно жавоби маъқул бўлибди.

ТОКЧАДАГИ ОЛМА ҚАНИ?

Бирбалнинг ақли закийлиги ҳамиша подшоҳ билан бўлган мунозараларда ғалаба қозонишида қўл келарди. Ҳатто айрим пайтларда шоҳ сарой аҳли олдида уялиб ҳам қоларди.

Кунларнинг бирида подшоҳ ўз вазиридам қасд олишга аҳд қилибди. У моҳир усталар билан маслаҳатлашиб хонасига махсус токча ясаттирибди. Илмли кишилар шундай елим ўйлаб топибдиларки, унга кимнинг қўли тегса, ёпишиб қолар экан. Ана шу елимни токчага суриб чиқишибди.

Токча Бирбал учун ўзига хос қопқон экан.

Шоҳ одати бўйича ўз хонасида китоб варақлаб ўтирган экан, Бирбал кирибди. «Айнан сен менга кераксан», ўйлабди шоҳ ва худди зарур бир иши бордек хонадан чиқиб кетибди.

Вазир токчада турган жуда чиройли олмага кўзи тушиб, уни яқинроқдан кўргиси келиб қўл чўзган экан, қўли токчага тегиб, ёпишиб қолибди. Иккинчи қўлининг ёрдамида тутқунликдан озод бўлмоқчи эди, униси ҳам ёпишиб қолибди. Бирбал жуда ҳаяжонланибди, уялганидан кўзини ердан ололмабди.

Шу пайт хонага кирган Акбар вазирининг қопқонга тушганини кўриб, қувониб кетибди:

— Ана... Ўғри ҳам қўлга тушди! Ҳамиша ниманидир йўқотардим. Уларни ким ўғирлаётганини билолмасдим. Мана, ниҳоят, ўғрини аниқладим.

Аммо, Бирбал, бу сенинг биринчи марта қўлга тушишинг бўлгани учун сени кечираман. Бор, рухсат, сенга. Бундан кейин қадамингни ўйлаб бос,— дебди.

Бирбал уятдан ер ёрилмабди, ерга кирмабди. Подшоҳнинг буйруғи билан унинг қўлларини бўшатиб юборишибди.

Шундан кейин Бирбалнинг тилини тийиб қўйиш учун восита топилибди. Бўлар-бўлмасга шоҳ токчани эслатиб уни уялтираверибди.

Бирбал шоҳнинг ҳар бир эслатишидан изза бўларкан. Охири Акбар шоҳ шу даражага етибдики, Бирбал унинг ҳузурига киришга безиллаб қолибди. Чунки подшоҳ унинг кўзини очирмай қўйган эканда. Вазирни кўриши билан дарров табассум билан:

— Хўш, Бирбал, айт-чи, токчадаги олма қани? — деб сўрайвераркан.

Оқибат пировардида бу дашномлар бош маслаҳатчининг жонига тегибди ва шоҳдан аламини олиш режасини ўйлай бошлабди. Кўп ўтмай мақсадни амалга ошириш чораси ҳам топилгандек бўлибди. Бирбал шоҳдан муқаддас обидаларни зиёрат қилиш учун икки ойга рухсат сўрабди. Акбар рози бўлибди.

Бирбал оқшомда садха қиёфасида уйдан чиқиб кетибди. Қоронғи тушгунига қадар у подшоҳ ов қиладиган ўрмонга етиб келибди. Бирбал чакалакзорга кириб, қулайроқ ўрин топиб жойлашибди. Худди шу пайтда подшоҳ ҳам ўша атрофга ов қилиб келиб қолибди. Отда бир оҳунинг изидан қувган подшоҳ ҳамроҳларидан анча илгарилаб кетиб, бир маҳал қараса, кимсасиз ўрмонда якка ўзи турганмиш. Шоҳ ўзига келиб атрофга разм солибди. Уни ваҳима боса бошлабди: «Атрофда зот йўқ, қандай қилиб йўлга чиқиб олсам экан», деб ўйлабди у. Аксига олиб шу пайт қорни бураб қолибди. Акбар отини дарахтга боғлаб, зарурат учун шоҳшаббаларнинг тагига ўтибди. Бирдан унинг қаршисида сочлари тўзғиган, огзидан иккита узун сўйлоқ тиши буралиб чиққан, бутун кўриниши билан улкан қушга ўхшаган қўрқинчли рақшас пайдо бўлибди.

Рақшас айланармиш, бўкирармиш, сакраб турли қилиқлар қилармиш. У бирдан шоҳнинг ёнига келиб қаттиқ тикилибди-да, даҳшатли бўкирибди:

— Сен халққа зулм қиялпсан! Энди қўлимга тушдинг, мен сени ейман!

Подшоҳ қўрқувдан қалт-қалт титрармиш. Акбар зўрға ўзига келиб, ёлворишга тушибди:

— О, дев! Бундан кейин халққа зулм қилмасликка сўз бераман. Раҳм қилинг, мени қўйиб юборинг!

Дев бир оз овозини пасайтириб:

— Агар соғ қолишни истасанг, менинг шиппагимни бошингга қўйиб, кетимдан бир фарланг юрасан. Амрим — шу, — дебди.

Ўлим кўзига аниқ кўришиб турганида, тихирлик қилиб бўларканми? Подшоҳ рақшаснинг қип-қизил, чўғдек ёниб турган кўзларини кўрган сари қўрқувдан даҳшатга тушибди. Махлуқнинг буйруғига ноилож бўйсуниб мажбур бўлибди. Амр бажо келтирилгандан сўнг, дев жаҳлдан тушиб, подшоҳни яхшилик билан қўйиб юборибди. Акбар отига миниб, саройга қайтибди.

Орадан икки ой ўтгач, Бирбал Деҳлига келибди. Бу хабарни эшитган шоҳ унга чопар юборибди. Бирбал шу заҳоти дарборда ҳозир бўлибди. У подшоҳга таъзим қилиб, ўз ўрнини эгаллабди. Акбарнинг эски одати қўзиб бош маслаҳатчининг жигига тега бошлабди:

— Бирбал, — дебди у, — тоқчадаги олма қаерда?

— Шоҳим, дев шох-шабба остида турибди, — дея жавоб берибди Бирбал.

Шундан кейин шоҳнинг кўзи мошдек очилиб, ўрмонда қўрқоқлик қилганини эслаб, уялиб кетибди. Шу кундан бошлаб подшоҳ Бирбалга олмани эслатмайдиган бўлибди.

СОВУТ СИНОВИ

Деҳлида бир моҳир темирчи яшарди. Подшоҳ унга совут ясашни буюрибди.

Темирчи совутни ясаб саройга олиб келибди. Подшоҳ буюртмани ёғоч қўғирчоққа кийгизишни айтибди кейин унга қиличини шундай зарб билан солибдики, қўғирчоқ иккига бўлиниб кетибди. Подшоҳ ғазабга келиб, шундай дебди:

— Бошқа совут яса. Лекин эҳтиёт бўл. Агар бу

сафар ҳам буюртмамни аввалгидек тайёрласанг, бошингни танангдан жудо этаман.

Бечора темирчи шоҳнинг ҳузуридан чиққандан кейин ҳам қўрқувдан ўзига келолмабди. Уйига қайтишида Бирбалнинг ҳовлисига яқин жойдан ўтаётиб ўзича ўйлабди: «Кел, жаноб вазирдан бир маслаҳат сўрай, зора мушкулим осон бўлса». Хуллас, темирчи Бирбалнинг олдига кириб, ўз ташвишини айтиб берибди.

— Бекорга ташвишланасан, — дебди Бирбал, — совутни қайта қуйганингдан сўнг шоҳнинг ҳузурига ўзинг кийиб боргин. Сенга биронта кимса совутни синаш мақсадида қилич билан ҳамла қилганда, қандайдир ҳаракат қилиб унинг хаёлини чалғит. Кўнгли бўлинган кимса совутни кесиб юборадиган зарба беролмайди.

Сувга ғарқ бўлаётган одам хасга ёпишганидек, темирчи ҳам бу маслаҳатга кўнибди. Уйга келгач, ишини бошлабди.

Беш-олти кундан кейин совут битибди. Темирчи уни кийиб, саройга йўл олибди.

— Совутни ёғоч қўғирчоққа кийгизгин-да, ўзинг нари тур,— дея буюрибди шоҳ.

— Олампаноҳ!— дебди темирчи, — совутнинг сифатини қўғирчоқда синаб бўлмайди. Шунинг учун уни мен кийиб олдим. Биронта сипоҳингизга буюринг, қиличини менга зарб билан ураверсин. Шунда совутнинг қанчалар мустаҳкам қуйилганини кўрасиз.

Подшоҳ сарой аҳлларида бирига қилич билан темирчини уришга буюрибди. Хизматчи энди қиличини кўтарган экан, темирчи унга қараб арслондек наъра тортди. Хизматчи чўчиб кетиб, орқага тисланибди. Темирчи ўзининг голиб келганини билиб:

— Бечораларнинг ҳомийси! Менинг совутимни ёғоч қўғирчоқ эмас, инсон кияди. Инсон эса ўз яқинига рақибини йўлатмайди. Йўлатган тақдирда ҳам мен каби наъра тортса, ҳар қандай душман титроққа тушади. Совутга ҳеч қандай шикаст етмайди,— дебди.

Темирчи косибнинг жавоби Акбарга маъқул бўлиб, унга қимматбаҳо марварид шодасини совға қилибди ва жавоб бериб юборибди.

ИККИ ОЙНИ БИТТА ДЕБ ҲИСОБЛАШ

Подшоҳ хаёлида нималарнидир ҳисоб-китоб қилиб:

— Бирбал! Мен шу фурсатдан бошлаб икки ойни битта ой деб ҳисоблаш ҳақида фармони олий бераман, — дебди. — Айт-чи, шундай қилсам яхши бўладими?

— Роса зўр ўйлабсиз, шаҳаншоҳ, — деб жавоб берибди вазир. — Бахтимизни кўрингки, сизнинг фармонингиз билан ой ҳам роса ўттиз кун нур сочадиган бўлади.

Акбар бу жавобни эшитиб, дами ичига тушиб кетибди.

ЁРУҒ НАРСА НИМА?

Ёзнинг иссиқ кунларидан бирида саройда маҳфий кенгаш ўтарди. Подшоҳнинг боғида ҳамма давра қуриб ўтирарди. Шу ерга яқин жойда булоқ суви ўсимликлар ва дарахтларга жон бағишларди.

Ёз гуллари чамандай очилган, хушбўй ҳидлар таралган ҳаводан нафас олаётган маслаҳатчиларнинг кайфиятлари соз эди.

Подшоҳ гуллардан ясалган шодани сарой аҳлига совға қилиб, уларни хушнуд этди. Давлат ишларидан бўшаган суҳбатдошлар гуллар ҳақида сўзлашдилар. Шу пайт тўсатдан шоҳ Акбар сўраб қолди:

— Дунёда энг ёруғ нарса нима?

Мажлис иштирокчиларидан бири: «Пахта!» деди. Иккинчиси: «Чигити олинган пахта толаси», учинчиси: «Сут!» дейишди.

Кўпчилик пахтани қўллашди. Бирбал ҳеч нарса демай, музокарага қулоқ солиб ўтираверди. Кейин пайтини пойлаб туриб, ўзининг фикрини ўртага ташлади:

— Олампаноҳ! Дунёда энг ёруғ нарса кундир. Ҳар доим кўриб турадиган кунимиздан ёруғ нарса йўқ.

— Ўз фикрингни исботлашинг керак, — деди шоҳ. Бирбал эртаси куни ўз фикрини исботлашга сўз берди. Эртасига шоҳ Акбар тушда ўзининг нимқоронғи ётоқхонасида ҳордиқ чиқариб ётиб, кўзи илди. Бирбал сездирмасдан у ерга кириб борди-

да, оёғостига битта товоқда сут, унинг ёнига бир сиқим пахтани қўйиб, эшикни зич қилиб беркитиб қўйди. Подшоҳ уйғониб қўшни хонага чиқмоқчи бўлди, аммо кўрмасдан товоқдаги сутни тўкиб ҳаммаёқни ҳўл қилди. Бирбал эшик олдида шоҳнинг уйғонишини кутиб ўтирган экан. Ичкаридаги товушни эшитиб, мунозарада ғолиб чиққанини билди.

— Бу ерга ким сут, пахта қўйди? Ким ҳамма эшикларни зич қилиб беркитди?— дея сўради шоҳ жаҳл билан.

— Бечораларнинг суянчиғи!— дея жавоб берди Бирбал дудуқлана-дудуқлана. — Мен... Сиз бугун куннинг ҳамма нар... нар... нарсдан ёруғ эканини исботлашимни сўраган эдингиз... Шу... Шунинг учун менинг бошқа иложим қолмасдан шундай қилишга мажбур бўлдим.

Агар сут билан пахта ёруғ бўлганида эди, сиз қоронғида уларга қоқилмасдингиз. Шунинг учун мен кунни ҳамма нарсдан ёруғ ҳисоблайман. Агар эшик ёки дарчаларни очиб кун нурини киритсак, қоронғилик шу заҳоти чекинади.

Подшоҳ Бирбалнинг исботини етарли ҳисоблаб, унга совғалар берди. Сут ва пахтани ёруғ деб гап сотган олий мартабали ходимлар тилларини тишлаб қолишаверди.

ИНСОН ҚҶЛИ ГҶЛ

Кунлардан бир кун подшоҳ дарбордаги масалаларни ҳал қилиб бўлгач, сарой аҳли билан самимий суҳбат бошлади. Турли-туман мавзулардаги фикр алмашувлардан сўнг, гап табиатнинг қудратига келиб тақалди. Суҳбатдагиларнинг бири «у» деди, бири «бу» деди, аммо ҳар ким ўз мулоҳазасини маъқуллайверди. Шунда олий мартабали зотлардан бири қўлига битта чиройли мевани олиб мақтай кетди.

— Фақат табиатнинг қудрати билан бу қадар лаззатли ва гўзал мева бунёд бўлиши мумкин, — деди у ўз сўзини якунлар экан.

Ҳамма унинг фикрига қўшилди.

Бирбал бутун суҳбат давомида жим туриб, бошқаларни эшитди. Мунозара сусайиб, ўртада сукут ҳосил бўлганда, ўрнидан туриб шоҳга мурожаат қилди:

— Олампаноҳ! Бу масала юзасидан сиз қандай фикрдасиз?

— Мен бошқаларнинг фикрига қўшиламан, — деб жавоб берди шоҳ, — ҳақиқатан ҳам, табиат яратмаси мўъжизакор, гўзал ва қимматлидир. Сенинг фикрингчи?

— Олампаноҳ! Мен тамоман бошқача фикрдман. Менимча, баъзан инсон қўли билан яратилган мўъжиза табиатниқидан гўзалроқ ва қимматлироқ бўлади.

Акбар Бирбалнинг бу гапидан жуда таажжубланди:

— Эҳ, Бирбал! Сен ҳамиша ўзгалардан бошқача фикр юритасан. Қани, айт-чи, инсон билан табиат кучини тенглаштириш мумкинми? Ахир бу худди қуёш билан шамчироқни қиёслагандек гап-ку!

— Олампаноҳ! Инсон иқтидори табиатниқидан бир неча марта юқори туради, — ўз сўзида туриб олди Бирбал.

— Бўлмаса, ўз сўзингни исботла, — деди шоҳ.

— Олампаноҳ! Бундай мураккаб муаммони исботлаш осон эмас. Аммо бир оз муддатдан сўнг сиз гапларимнинг тўғрилигига амин бўласиз.

— Бирбал! Ўз режангни яхшилаб ўйлаб ол. Агар исботлайман деб хатога йўл қўйсанг, ўзингдан ўп-калайвер.

Шу гапдан кейин мажлис тугабди. Ҳар ким ўз йўлига тарқалибди. Подшоҳ тамадди қилишга кетибди. Бирбал ўз зиммасига мушкул вазифа олгани учун юрагига қил ҳам сиғмабди. Уйига келгач, қўли гул усталарни ҳузурига чорлабди. Моҳир ҳунармандлар тўпланишганда, Бирбал уларга қоғоздан ясама гул ва мевалар ясашни буюрибди.

Орадан кунлар ўтибди. Усталар ўз ижодлари бўлмиш гуллар ва меваларни олиб келибдилар. Гуллар ҳам, мевалар ҳам шунақа бежирим, шунақа нафис, шунақа ажойиб тайёрланибдики, кўрган кишининг кўзи қувониб, беихтиёр қўл чўзиб юборгани билмай қолармиш. Буни кўрган Бирбал жуда қувонибди: усталар топшириқни унинг кўнглидагидай бажо келтирган эканлар. Бирбал ҳунармандларни мукофотлаб, шундай дебди:

— Ёдингиздан чиқмасин. Эртага ўз ижодларингизни саройга олиб борганингизда, улар учун минг рупий сўрайсизлар.

Бирбал усталарга жэвоб бериб юбориб, богбонни чақиртирибди ва буюрибди:

— Эртага бог ва гулзордаги энг чиройли ва яхши гул билан мевалардан олиб шоҳнинг олдига борасан.

Богбон ҳам вазирнинг гапига кўниб кетибди. Эртаси тонг отарда Бирбал сарой дарвозабонига ҳеч ким эшитмайдиган қилиб шундай дебди:

— Бугун бир уста ҳунарманд мева билан гул олиб келади. Худди шу нарсаларни богбонга ҳам олиб келиш буюрилган. Сен аввало ҳунармандни ўтказиб юбор. Адаштириб юборма, йўқса жазолайман.

Дарбор бошланибди. Кўп ўтмай шоҳ ҳузурига мева билан гул кўтарган ҳунарманд кириб келибди. У Акбарга салом бериб, маҳорат билан ясалган қўлидаги нарсаларни кўрсатибди. Шоҳ уларни кўриб жуда мамнун бўлибди. Устадан мева ва гулларнинг нархини сўраганида, у:

— Олампаҳо! Биз бу мўъжизаларни бунёд қилиш учун жуда кўп вақт сарфладик. Хуллас, бу ноёб нарсалар учун минг рупий сўраймиз.

Подшоҳ устанинг талабини ҳақли деб ҳисоблаб, хазинадан минг рупий олиб келишни буюрибди. Ҳунарманд уста пулни олиб олган қулоғига етибди. Ахир у умри бино бўлиб бундай бойликни кўрмаган экан. Саройдан қандай чиқиб кетганини билмай ҳам қолибди.

Шу пайт саройда сават кўтарган богбон пайдо бўлибди. У шоҳга янги гул ва мева олиб келибди. Подшоҳ унинг саватидагиларни ҳам кўриб мамнун бўлибди ва сўрабди:

— Саватингга қанча сўрайсан?

— Олампаҳо!— деб жавоб берибди богбон, икки қўлини қовуштириб,— Мен бу ноз-неъматларни сотиш учун эмас, сизга совға қилиб олиб келдим. Ва агар, марҳаматингизни дариг тутмай пул бермоқчи бўлсангиз, мен сизнинг раъйингизга қарши боролмайман.

Подшоҳ сарой аҳлидан бозордаги нарх-навоми сурштириб, саватдаги нарсаларни ўзинча ўн рупийга баҳолабди ва унинг устига яна кўшибди-да, йигирма беш рупий бериб юборибди. Богбон шахсан подшоҳнинг қўлидан пул олганига хурсанд бўлиб, унинг ҳақига дуо қила-қила уйига қайтибди.

Шу пайтгача Бирбал содир бўлаётган воқеаларга мутлақо алоқаси йўқ одамдай томоша қилиб ўтираверибди. Пайт келганини билгач, асга ўрнидан туриб шоҳга мурожаат қилибди

— Олампаноҳ! Сиз яқинда табиат яратган нарсаларнинг инсон қўли билан яратилганидан яхши ва қимматли эканини айтган эдингиз. Мен сизга инсоннинг қўли гул эканини, унинг иқтидори яратган мўъжизалар табиатикидан афзал бўлиши мумкинлигини исботлашга ваъда бергандим. Бугун менинг ниятим амалга ошди. Сиз маҳоратли уста яратган мевалар ва гуллар учун минг рупий тўладингиз, аммо табиийларига атиги йигирма беш рупий бердингиз ва боғбонга бахт ато этдингиз. Энди бизнинг баҳсимизни ўзингиз ҳал қилинг.

Подшоҳ чорасиз қолганди. Аввалига шоҳ, сўнг барча мулозимлар Бирбалнинг ҳақ эканини тан олишга мажбур бўлдилар.

ПОДШОҲ БИРБАЛНИ ҲАЙДАБ ЮБОРГАНИ

Кунлардан бир кун саройда катта дарбор давом этарди. Алҳол, шу пайт бир хизматкор югуриб келиб, шоҳни бегойим йўқлаётганини айтибди. Подшоҳ эндигина ўрнидан туриб ичкари хонага йўл олмоқчи экан, яна бир хизматкор югуриб келди. «Хабарчи кетидан хабарчи келди, бирон кор-ҳол бўлмадимики», — деб ўйлади шоҳ ва хавотирланиб, шошилганча эҳтиётсиз қадам қўйибди. Аммо аввал ўнг, кейин чап оёғи серҳашам кийимининг нимасигадир илиниб, ногоҳ йиқилиб тушибди. Сарой мулозимлари бараварига «Кечирасиз, маъзур тутасиз!» деб қичқиршиб уни тинчлантирдилар. Бирбал ҳам уларнинг кетидан: «Кечирасиз, маъзур тутасиз!» дея қичқирдию бироқ ўзини кулгидан зўрга тутиб турарди. Сирли масхаралашни сезиб қолган шоҳ шу заҳоти жунбишга келиб амр қилибди:

— Бирбал! Ҳозироқ кўзимдан йўқол! Менинг еримда сенинг оёғингни иккинчи кўрмай! Агар яна кўзимга кўринсанг, каллангни олишга амр қиламан! Эҳтиёт бўл! Қани, жўна!

Ғазаб тўла фармонни эшитган Бирбал икки букилиб таъзим қилди-да, саройни тарк этди.

Бирбалнинг душманлари ичларида қувондилар, бошқалар эса айниқса, ҳиндлар хафа бўлиб, маъюс тортдилар.

Жаҳл чиққанда ақл қочар, деб тўғри айтишади.

Шоҳ Бирбални кўрмаганига икки ҳафта бўлди. Давлатпаноҳнинг алами аста-секин босилди. Аммо ўтган муддат ичида Бирбалсиз дарборнинг ишлари издан чиқа бошлади. Ҳол-беҳол подшоҳ Бирбални саройга қайтариш ҳақида ўйлай бошлади.

Кунлардан бир куни шоҳ ҳарам дарчасидан саройнинг орқасидан ўтган кўчага назар ташлаб турган экан, йўлда бир арава пайдо бўлибди. Қайси кўз билан кўрсинки, арава устида Бирбал турганмиш. Подшоҳ ўзида йўқ қувониб кетибди, аммо хурсандлигини сиртига чиқармабди. Бирбални тугтиб келиш учун сипоҳини жўнатибди. Ўзи бўлса, дарчадан жаҳл қилиб бақирибди:

— Бирбал! Сен нима учун бизнинг подшолигимизда сайр қилиб юрибсан? Қани, жавоб бер-чи!

— Олампаноҳ! Сиз менга ўз юртингиз бўйлаб юришни таъқиқлаган кунингиздан бошлаб аравага Хитой вилоятининг тупроғини сепиб қўйдим. Оёқларим унинг устида турибди. Шундай экан, ўзингиз ўйлаб кўринг, мен сизнинг амрингизга хилоф иш қилибманми, йўқми?

Подшоҳга Бирбалнинг жавоби маъқул тушибди, чунки у ҳақиқатан ҳам фармонни бузадиган хатти-ҳаракат қилмаганди. Акбар шу захоти бош маслахатчининг гуноҳидан ўтибди. Эртасига Бирбал яна саройдаги аввалги ўрнини эгаллабди.

ОСМОНДАГИ ЮЛДУЗЛАР ҚАНЧА?

Кунлардан бир кун подшоҳ Бирбалга қизиқ савол берибди. Шоҳ «Бу саволга бош маслахатчи жавоб беролмайди ва мен унинг хаёлини чалғитиб, сарой ақли олдида шарманда қиламан», деб ўйлаб, ўзича хурсанд бўлиб ҳам қўйибди. Хуллас, Бирбал дарборга кириши билан:

— Бирбал! Осмонда неча юлдуз бор?— деб сўрабди.

— Олампаноҳ! Изи беринг, саволингизга эртага жавоб берай— дебди Бирбал ва бир қанча муддат сукут сақлабди.

Уйига қайтгач, йўгон игнани олиб бир қоғозни зич теша бошлабди. У шу қадар кўп тешик ҳосил қилибдики, уни санаш мумкин эмасмиш. Санашга уринган одам бўлса, албатта адашиб кетаркан.

Эртасига Бирбал дарборга келмабди.

Подшоҳ роса кутибди. Кечаги саволнинг жавобини билишга қизиқиш унга тинчлик бермабди.

Саройдаги кенгаш хонасига кечикиб келган Бирбал шу заҳоти ўша қоғозни шоҳга тутибди.

— Олампаноҳ! Шу қоғозда нечта тешик бўлса, осмондаги юлдузлар сони ҳам шунча. Марҳамат, санаб кўришингиз мумкин.

Ҳамма Бирбалнинг фаросатига қойил қолиб, уни мақтабди. Шоҳ бўлса ўз мақсадига эриша олмабди.

ТЕНТАКЛАР РҲЙХАТИ

Кунлардан бир кун дарборга подшоҳ ҳузурига араб савдогари келибди. У Деҳлига зотдор отларни келтириб, подшоҳнинг ўзига қимматбаҳода пулламоқчи экан*. Ҳақиқатан ҳам, отлар подшоҳга жуда ёқибди ва уларнинг ҳаммасини Акбар сотиб олибди. Ҳатто яна шундай отларни келтириши учун аввалдан минг рупий қўшиб берибди. Чунки шоҳ Акбарга шу хил зотдор отлар жуда зарур экан. Фақат у савдогарнинг қайси юртдан, қайси шаҳардан эканини сўрашни унутибди.

Бир қанча вақтдан сўнг Деҳлидаги кўпчилик аҳолининг тентак экани ҳақида шоҳ хабар олибди. У шубҳага тушиб: «Наҳотки шаҳардаги ҳамма одамлар жинни, тентак бўлишса? Ҳар қадамда уларнинг ўйламай иш тутишлари равшан бўлиб қолмоқда. Бу ҳақда аниқ маълумот олиш керак», деб ўйлабди.

— Бирбал!— дебди у. — Шаҳримиздаги ҳамма тентакларнинг рўйхатини тўрт кун мобайнида тузиб чиқ.

Кейин нима бўлибди денг? Бирбал рўйхат тузишга киришибди. Рўйхатнинг биринчи қаторига шоҳ Акбарни ёзибди. Айтилган муддатда рўйхат тайёр бўлибди. Подшоҳ у билан таниша бошлабди ва қайси кўз билан кўрсинки, биринчи бўлиб ўзи-

* Ҳиндистонда отлар кулунламайди. Шунинг учун бу ерда улар жуда қиммат баҳоланадилар.

нинг номи турганмиш. Акбар ғазабга тўлиб, бунинг боисини Бирбалдан сўрабди.

— Олампаноҳ! Бир қошиқ қонимдан кечсангиз, айтаман, — дебди вазир.

Шоҳ кечеришга сўз берибди.

— Камбағалларнинг ҳомийси! — гап бошлабди Бирбал, — айтинг-чи савдогарнинг ким эканини, қайси шаҳарда туришини сўрамай унга пул бериш тентаклик эмасми?

— Айтчи Бирбал! — дебди шоҳ, — агар савдогар отларни олиб келса, нима дейсан?

— Унда сизнинг ўрнингизга савдогарнинг номини ёзиб қўяман, — деб жавоб қайтарибди вазир.

Шоҳ Акбар ўз хатосини тушуниб, тилини тишлабди.

ҚАЙИҚСИЗ ГАРҚ БУЛАМИЗ

Кунлардан бир кун подшоҳ билан Бирбал сайрга чиқишибди. Йўл юра-юра бир қишлоққа етиб келишибди. Уларга бир деҳқон дуч келган экан, шоҳ уни саволга тутибди:

— Исминг нима?

— Ҳурматли жаноб! Менинг исмим Ганг.

— Отангнинг исми-чи?

— Ямунажи.

Энди ундан Бирбал сўрабди:

— Онангнинг, акангнинг исмлари нима?

— Онам — Сарасвати*, акам — Нармада*.

Бирбал кулиб юборибди:

— Тўхта, тўхта, эй яхши одам! Бизга қайиқ зарур бўлиб қолди. Йўқса гарқ бўламиз.

УЗ УҒЛИНГ ҲАММАДАН ХУШБИЧИМ

Кунларнинг бирида Бирбал билан подшоҳ ўзаро суҳбатлашиб ўтиришарди. Гап табиатнинг гўзаллиги ва саховати ҳақида кетарди. Подшоҳ табиат мўъжизалари ва инсон гавдасининг гўзаллигини мақтай бошлади. Ҳаммага маълум гапларни эшитишдан зериккан Бирбал подшоҳнинг гапини бўлди:

* Ҳиндистондаги дарёларнинг номи.

— Олампахо! Айтил-чи, ким табиатнинг мукамаллигига тил теккизади? Бироқ, бу хусусда бир-икки оғиз гапириш лозим. Инсонга табиат беқиёс гўзаллик ато этган, аммо инсон гавдаси кўп нуқсонларга эгадир. Аммо шунга қарамай баъзан бола бадбашара ва хунук бўлса-да, у ота-онасига, ажабланарлики, дунёдаги энг хушбичим бола бўлиб кўринади.

— Эй, Бирбал! Нималар деяпсан?! Атрофни қийшиқ кўраётган одам ҳеч дунёда яхшини кўраётганини эътироф этадими? Ўғли бадбашара бўлса, ким ҳам уни хушбичим, келишган дейишга тили боради?— дебди шоҳ.

— На чора, — деб жавоб кайтарибди Бирбал, — фурсат келганда, мен сизнинг шубҳангиз ноўрин эканини исботлаб бераман.

Шундан сўнг суҳбат бошқа мавзуга ўтибди.

Бир қанча вақтдан кейин шоҳ билан вазир ўртасидаги суҳбат ёддан кўтарилаёзибди. Аммо дарбор пайтида бирдан подшоҳ ўтган гапни эслатиб, Бирбалдан исбот талаб қила бошлабди. Вазир ўрнidan қўзғалмай хизматкорларга Сиддиқ исмли соқчини чақиришни буюрибди. Соқчи етиб келибди.

— Сиддиқ!— дебди унга Бирбал, — подшоҳи оламга фидойи бир хизматкор керак. Сен ҳозирдан бошлаб ана шу хизматкорни ахтаришинг керак. Фақат билиб қўй, у йигит чиройли, ёш, бақувват, энг муҳими дунёдаги энг келишган йигит бўлиши лозим. Бутун дунёни кезсанг ҳам майли, аммо олиб келган ўспиринда биронта нуқсон бўлмасин. У хизматкорни ўзингнинг дидингга мослаб танла.

Сиддиқ бутун ер юзини кезибди. Ўзга юртларда бўлибди. Ўз вилоятларини айланиб чиқибди. Бироқ вазир буюрган одамни тополмай уйга қуруқ қайтибди. Буюрилган йигитни учратмабди.

Сиддиқнинг ҳорғин ва кайфиятсиз ҳолда уйга қайтганини кўрган хотини ундан сўрабди:

— Нимадан бунчалар хафа кўринасиз? Бирон сир бўлса, айтинг.

Сиддиқ чидаб туролмай юрагидаги аламни тўкиб солибди:

— Мени подшоҳга ёш, келишган, хушбичим хизматкор топшиш учун жўнатишган эди. Аммо ҳеч ердан бу вазифага лойиқ ўсмирни тополмадим, эрта-

га мударат тугайди, шоҳга нима дейишимни ҳам билмай бошим кетиб турибди.

— Тушкунликка тушишингизни боиси шуми? Ёки бошқа бирон ташвиш ҳам борми?— дея қайта сўрабди хотини.

— Сенга шу ҳам камми?! Ахир бу иш деб жондан ажралиш мумкин-ку! Бундан ортиқ ташвиш ҳам бўладими?

— Агар шу гапнинг ўзи бўлса, ҳечам ташвиш тортманг. Бу юмушни адо этиш учун остонадан ўтишининг ҳожати йўқ эди. Саройга ўғлимизни олиб бораверинг. Амнинман, фарзандимиз подшоҳга жуда маъқул бўлади.

Сиддиқ хотинининг гапига хурсанд бўлибди.

— Ҳақиқатан ҳам, — дебди соқчи, — рост гапирасан. Ақлингга балли! Ўғлимиз албатта шоҳга маъқул бўлади. Мен бўлсам, уни мутлақо унутиман. Дарров уни чақир!

Сиддиқнинг ўғли эндигина ўн саккизга кирган экан. У ўша яқин орада дўстлари билан ўйнаб юраркан. Онаси меҳр билан уни чақириб, уйига олиб келибди. Унинг ҳаммаёғи чанг ва лой эди. Ҳатто унинг бадани қорами ёки кукундан қорами ажратиб бўлмасди.

Ўғли Сиддиққа жуда хушбичим кўринибди. У «Менинг ўғлим подшоҳ хизматида бўлади», — деб ўйлаб фахрланиб кетибди. Отанинг юраги шодликдан тез-тез урармиш. «Ўғлимни ясантиришнинг ҳам зарурати йўқ, унинг ўзи ҳам роса келишган», деб ўйлабди соқчи. Хуллас, айтилган мударатда ўғлини етаклаб саройга йўл олибди. Шоҳ ҳузурига киришганда, Сиддиқ икки букилиб таъзим қилибди ва ўғлининг орқасидан туриб шоҳга рўпара қилибди:

— Олампаҳо! Сизнинг фармони олийингиз билан мен ўз ва қўшни мамлакатларни айланиб чиқдим, аммо сиз талаб қилган ўсмир йигитни учратмадим. Схири қуп-қуруқ уйга қайтдим. Шу пайт хотиним менинг тентаклигимни исботлаб берди, чунки мен ўз фарзандимни ёдимдан чиқарган эканман. Хотиним «Фарзандимиздан гўзал ва хушбичим йигит дунёда йўқ», деб айтди. Унинг гаплари ҳақ эди. Бинобарин, ўғлимни етаклаб, ҳузурингизга келдим. Уйлайманки, у баайни сиз айтган йигит чиқади.

Подшоҳ ва мулозимлар гаҳ-қаҳ отиб кулиб юборишбди. Подшоҳ Бирбалнинг гапларини эслабди. У йигитга совғалар тақдим этиб, уйига рухсат берибди.

МЕҲР-МУҲАББАТ РИШТАЛАРИ

Кунлардан бир кун подшоҳ Бирбалдан сўрабди:

— Айт-чи, Бирбал! Кришнангизнинг хизматкорлари йўқмиди? Нима учун бўлмаса фил ёрдам сўраб бўқирганда, хизматкорга буюрмай, ўзи уни қутқаришга шошилди?

— Олампаноҳ! Сизнинг бу саволингизга фурсат келганда жавоб бераман, — дебди вазир.

Дарборга бир хизматкор кўпинча подшоҳнинг набирасини олиб келарди. Бирбал у билан яккама-якка суҳбатлашиб нималарнидир уқтирибди, сўнг унга мумдан ясалган ёш боладек қўғирчоқ берибди. Қўғирчоққа худди подшоҳнинг набирасиникидек қимматбаҳо кўйлак кийгизилган ва қимматбаҳо безак тақилган экан.

Эртасига хизматкор яна дарборга келди. Боғдаги ҳовуздан ўта туриб, гўё нимагадир қоқилиб кетиб, бола билан сувга ағанаб тушибди. Набирасининг чўкаётганини кўрган Акбар ўзини ҳовузга отиб, набирасини қутқаришга шошилибди. Аммо не кўз билан кўрсинки, жон ҳолатда қутқаргани қўғирчоқ бўлиб чиқибди.

Бирбал подшоҳ саволига жавоб бериш фурсати келганини ҳис қилибди:

— Олампаноҳ! Сизнинг шунчалар кўп хизматкорларингиз бўла туриб нима учун набирангизни қутқаришга ўзингиз ҳовузга тушдингиз. Мана меҳр-муҳаббатнинг ришталари. Сиз ўз набирангизни қанчалар яхши кўрсангиз, бизнинг парвардигоримиз Кришна ҳам ўз бандаларини шунчалар ардоқлайди.

* Кришна — чўловлар худоси. Кришна ҳар ишга қодир парвардигор Вишнунинг тимсоли ҳисобланади. Бир асо-тирда айтилишича, қадимги замонларда улкан фил кўл бўйига сув ичгани борибди. Афсонавий аждаҳо унинг хартумидан ушлаб олиб кўлга судрабди. Фил у билан минг йил олишибди, аммо қуттилишга кўзи етмагандан сўнг ёрдам сўраб бўқириб юб-рибди. Филнинг чақирғинини эшитган Вишну шу заҳоти ҳозир бўлиб, уни қутқарибди.

Шунинг учун ҳам чақириққа унинг ўзи югуриб борган эди, — дебди.

Ёмғир фаслидаги тунлардан бирида Ямунажи дарёси тўлқинланиб жунбишга келди. Бу шовқиндан подшоҳ уйғониб кетди. Сув дарё ўзанини тўлдириб олдинга интиларди. Тун зулматида сувнинг овози ҳаддан ташқари қўрқинчли туюларди.

Подшоҳнинг юраги дарё ноласидан ваҳимага тушиб, «Тунда дарё нима учун йиғлар экан?» деб сўрабди Акбар ўз-ўзидан. Аммо унинг ёнида бу саволга жавоб берувчи на мулозимлар, на Бирбал бор эди. Унинг бу саволига ким ҳам жавоб бера оларди. Акбар борган сари кўпроқ ваҳимага тушибди. Охири Насриддин исмли хизматкорини чақирибди.

— Айт-чи, миён, дарё нима учун тунда йиғлайди?

Насриддин бу саволга жавоб бераман, деб бошини қотириб ўтирармиди, шунинг учун у жим тураверибди. Жавоб ололмаган шоҳ шу пайтда саройда ҳозир бўлган ҳар бир кимсани саволга тутаверди. Бироқ ҳеч ким тузукроқ жавоб беролмади. Ниҳоят шоҳ Бирбалга хабарчи юборишга мажбур бўлибди.

Бирбал шаҳарни тунги назоратдан ўтказиб, эндигина уйига келган экан. Эшик тақиллаганда аввал Бирбалнинг хотини уйғонибди, кейин Бирбалга хабар берибди. Уйга шоҳ хабарчиси кирибди. Ташқарида ёмғир челақлаб қуйгандек ёғармиш, ҳамма нарса зулмат қўйнига чўмган, оёқ қўядиган жойни топиб бўлмасмиш. Мана шундай пайтда шоҳ чақириб турса-я. Подшоҳ чорлагандан кейин на чора, бормаса бўлмайди. Бирбал саройга етиб боргунига қадар ёмғир бадан-баданидан ўтиб кетибди.

Ўтган вақт ичида подшоҳ тахтга ўтириб олиб, сабрсизлик билан Бирбални кутарди. Охири вазир етиб келибди. Шоҳ у билан қисқагина ундан-бундан сўзлашибди ва ўзининг саволини берибди:

— Бирбал! Мен қаттиқ уйқуда эдим, аммо бирдан дарёнинг хўнграб йиғлашидан уйғониб кетдим. Сен қулоқ солиб кўр, ҳозир ҳам дарё йиғламоқда. Мен саройдаги кўпчиликдан сўраб-суриштириб бунинг маъносини ечолмадим. Шунинг учун сени чақиртирдим. Ўзинг айтиб бер, нима учун дарё йиғлапти?

Бирбал ўйга толибди. «Подшоҳ аслида сувнинг шовқинидан ўйғониб кетган, аммо нима учундир дарёнинг йиғисини ўйлаб топибди. Шунинг учун ҳам подшоҳнинг кўнглини тинчитиш, ҳам ростга яқин сабаб ўйлаб топиш керак».

— Олампаноҳ! Дарё ота хонадонидан, яъни тоғлар бағридан янги турмушга чиққан эриникига, яъни баҳри-уммонга етиб келган. Шунинг учун отаси, онаси, яқин қавм-қариндошларидан айрилаётгани учун йиғлаётгани табиий ҳолдир, — дебди вазир.

Подшоҳга бу жавоб жуда маъқул бўлибди.

— Ҳа, ҳақиқатан ҳам шундай! Сен ҳақ гапни айтдинг, — деб юборибди шоҳ.

СОВУҚ ҚАЛАЙ?

Ўишнинг чилласида кун жуда совуқ келибди.

— Бирбал! Совуқ қалай?— сўрабди шоҳ.

— Олампаноҳ! Икки сиқим холос, — деб жавоб қайтарибди Бирбал.

— Бу қанақаси?— ҳайрон бўлибди подшоҳ. Шу пайт ойнадан кетиб бораётган деҳқонни кўриб қолибди. У совуқдан букчайиб, икки қўлини мушт қилиб, қўлтиқларига қисиб олганмиш.

— Олампаноҳ! Ана у бечорага қаранг, — дебди вазир деҳқонни кўрсатиб.

Подшоҳга бу ҳазил ва содда жавоб жуда маъқул бўлибди.

БИРБАЛ ҚОБУЛДА

Бирбал хизмат тақозоси билан Қобулга борибди. Бу ерда уни ҳеч ким танимаса-да, шаҳарликлар Бирбалнинг қандай одам эканини билишга жуда қизиқишибди. Кўп сай-ҳаракатлар, сўраб-суриштиришлардан сўнг бу сайёҳ жосус бўлса керак, деган хулосага келишибди. Ҳарҳолда улар Бирбални Деҳли подшоҳи томонидан Қобулнинг сир-синаотидан воқиф бўлиш учун жўнатилган деб ўйлашибди. Тез орада бу хабар Қобул шоҳигача етиб борибди ва у Бирбални зудлик билан қўлга олиб, ҳузурига олиб келишга амр қилибди. Подшоҳ қўл-оёғи боғланган

Бирбалдан ким экани, қаердан келгани, қаерга кетаётгани ҳақида сўрай бошлабди. Бирбал ўзини сайёҳ дарвиш деб таништириб, ўтмиш ҳаёти ҳақида уйдирма ривоят айтибди.

— Гапингдан анча-мунча юртларни кезган кўринасан, — дебди шоҳ, — айт-чи, ўзга ерларда менга ўхшаган подшоҳни кўрганмисан?

— Бечоралар ҳомийси, Сиз — мисли тўлиной-сиз. Дунёда сизга ўхшаган шоҳ йўқ.

— Яхши, агар мен тўлиной бўлсам, сенинг подшоҳинг ким?

— Олампаноҳ! Менинг шоҳим икки кунлик ойга ўхшайди.

Қобул подшоҳи ўша заҳоти Бирбалнинг қўлларини ечишни буюрибди. Сўнг уни ҳурмат билан ўз даврасида ўтказилаётган кенгашга таклиф қилибди. Кенгашдан кейин эса шоҳ Бирбалга турли зийнатлар билан безалган сарпо инъом этибди.

Бирбал Деҳлига қайтибди. Бироқ махфий хизматчилар унинг Қобул подшоҳи билан суҳбат мазмунини Акбарга етказиб бўлишган экан. Бу ҳақда Бирбалнинг ғанимлари ҳам хабар топиб, бош маслаҳатчини турли айблар билан қоралай бошлабдилар. Подшоҳ уларнинг фикрларини эшитиб бўлгач, Бирбал масаласини эртасигаёқ кенгашда ҳал қилишга қарор қилибди. Уларнинг кўпчилиги фақат Бирбалнинг жавобини эшитгани келишибди. Йигилганлар орасида вазирга ҳасад килувчилар ҳам бор экан. Ҳасадгўйлар нуқул бир-бирлари билан кўз қисишиб, имо-ишоралар қилишармиш. Уларнинг хатти-ҳаракатларидан Бирбалнинг тузоққа илингани, унинг саройдаги фароғат кунлари битгани ҳақидаги маънони ўқиш мумкин эди. Аммо ҳамма иш чаппасига айланибди. Бир шоир айтганидек:

Худо асраган банда,
Яшайверар ҳеч ўлмас.
Учраса ҳам туҳматга,
Чивин чаққанча бўлмас.

Яъни оллоҳ ўз паноҳида асраган одамга бутун ёруғ олам аҳли қарши курашса ҳам у инсоннинг бошидан бир туки тушмас.

Подшоҳ давлат ишларидан озод бўлгач, Бирбалнинг саёҳат ҳақидаги ҳисоботини эшитишга оши-

қибди. Бирбал Қобулда кўрган-билганларини муфас-сал сўзлаб берибди. У ўзининг ўша ердаги подшоҳ билан бўлиб ўтган суҳбатини ҳам очиқ-ойдин ай-тибди. Ҳатто, шоҳни ўн беш кунлик, Акбарни икки кунлик ойга ўхшатганини ҳам яширмабди. Гап шу ерга етганда, шоҳ сўрабди:

— Бу ўхшатишларнинг маъносини тушунтир!

— Олампаноҳ! Ўн беш кунлик ой тўлиқ бўл-гани билан у билан ҳеч ким ҳисоблашмайди, аммо икки кунлик ой ҳажман кичик бўлса-да, муқаддас-дир. Ҳиндлар ҳам, мусулмонлар ҳам бу кунни эъзоз-лайдилар. Бу кундан бошлаб янги ой бошланади¹. Бутун хизмат аҳли бу кунни кўзи тўрт бўлиб ку-тади, чунки бу кунда маош берилади. Ҳиндлар ўз-ларининг энг муҳим ишларини шу кунда бошлай-дилар. Яна шунини айтиш лозимки, янги ой кундан-кун тўлишади, чиройига чирой қўшилади, аммо тўлиной кундан кунга кичраяди, ҳуснини йўқотади.

Энди, олампаноҳ! Ўзингиз ҳал қилинг, ойнинг қайси давридаги ҳолати қадрлироқ? Тўлган пайти-дагисими ёки янги туғилганими? Мен кимни кўп-роқ улуглабман? Сизними ёки Қобул шоҳиними?— дея сўрабди Бирбал сўзининг охирида.

Подшоҳ ва ҳамма мулозимлар доно Бирбални мақтай бошлабдилар. Акбар хурсанд бўлганидан вазирага катта жавоҳир ва қимматбаҳо жавоҳирлар билан безатилган сарпо совға қилибди.

ЭМАҚДОШ АҚА-УҚАЛАР

Акбарни эмизган энагасининг у билан тенгдош ўғли бор эди. Шоҳнинг эмақдоши саройда истиқо-мат қиларди.

Кунлардан бир кун отда сайр қилиб кўнглини ёзган Акбар саройга қайтди. Унга асал тутишди ва у иштаҳа билан ея бошлади. Шу пайтда шоҳнинг эмақдоши келиб қолди. У узоқдан Акбарнинг нима-дир еяётганини кўриб Бирбалдан сўради:

— Бирбал! Подшоҳ нима еяпти?

— У гу² еяпти, — жавоб берибди Бирбал.

¹ Қамарий тақвим ҳисобида.

² Гу — ҳинду тилида «ахлат» маъносини беради.

Шоҳнинг эмакдоши жуда хафа бўлибди. У Бирбалга бирон нарса дейишга ботинолмай, аламидан қизариб кетганича Акбарнинг олдига бориб шикоят қилибди. Акбар аввалига уни тинчлантирибди, сўнг Бирбални чақирибди.

— Бирбал! Сен эмакдошимни нима деб ранжитдинг? — деб сўрабди.

— Йўқсилларнинг ҳомийси! Сиз ҳозиргина асал тановул этаётган эдингиз. У Сизнинг нима еяётганингизни сўради ва мен: «Гу», — деб жавоб бердим. Агар ишонмасангиз ўзидан сўранг.

— Жаҳлнинг чиқмасин, — дея юпатибди шоҳ ўз эмакдошини. — Бирбал сенга сўз ўйини қилибди. Форсийда асални гу дейдилар.

Эмакдош ўз хатти-ҳаракати учун хижолат бўлибди.

Бир оздан сўнг подшоҳ сўрабди:

— Бирбал! Сенинг ҳам эмакдошинг борми?

— Бўлмаса-чи, албатта бор!

— Унда нега эмакдошингни дарборга олиб келмайсан?

— Олампаноҳ! У ҳали жуда ёш-да.

— Зарари йўқ. Эртагаёқ уни олиб кел.

Эртасига Бирбал бир бузоқчанинг бўйнига тилла қўнғироқлар осиб, ясатиб шоҳ ҳузурига етаклаб келибди.

— Олампаноҳ! Мана менинг эмакдошим. Уни ўйноқлаб шўх сакрашини кўринг.

Шоҳ ажабланиб сўрабди:

— Қизиқ, шу сенинг эмакдошингми?

— Ҳа, олампаноҳ. Бу менинг эмакдошим. Мен ҳам, у ҳам битта сигирнинг сутини ичганмиз.

Бирбал топган жавоб шоҳнинг кўнглини ёзиб юборибди ва у вазирга инъомлар берибди.

БИРБАЛНИНГ ХИЗМАТКОРНИ ҚУТҚАРГАНИ

Аллақандай сабаб билан сарой хизматкорларидан бири гуноҳ иш қилиб қўйди ва Акбар унга тегишли жазо бермоқчи бўлибди. Кўп ўтмай подшоҳ девордан бир парча оҳакнинг ажраб тушганини кўриб қолибди. У ўша хизматкорга оҳакни олиб ташлашни ва кўчган жойини тузатиб қўйишни буюриб, дарборга йўл олибди. Эртасига подшоҳ ўша хонадан ўтаётиб хизматкор буйруқни мутлақо ба-

жармаганини, оҳакнинг аввалги ҳолатдалигини кўриб, жаҳли чиқибди, даргазаб бўлиб хизматкорни чақирибди:

— Тезда бозорга бориб, бир сер оҳак олиб кел! — дебди.

Хизматкор шу заҳоти бозорга югурибди. Бирбал бозорга бориладиган кўчада турарди. У шу пайтда айвонда тишини тозалаётган экан.

— Тонг саҳарлаб қаерга югуриб кетяпсан? — дебди вазир, — нимага бунча шошмасанг.

— Йўқсиллар ҳомийси! Бозорга кетяпман. Подшоҳ бир сер янги оҳак сотиб олишни буюрди.

Бирбал шу заҳоти шоҳ Акбарнинг даргазаб эканини фаҳмлабди-ю, бир фурсат тин олиб, яна сўрабди:

— Шоҳ сендан хафа эмасми?

— Хафа, жаноб! Ўйлашимча, шоҳнинг кайфияти ёмон. Шунинг учун ҳам буйруқни бажаришга шошиляпман.

— Менинг гапларимни яхшилаб эшит. Подшоҳ олиб борган оҳагингни сенга едирмоқчи. Бир сер оҳакни еганинг — ўлганинг. Сен бир чорак оҳак ва уч чорак сариёғ сотиб ол. Ёғнинг рангини оҳакни-кидан ажратиш қийин. Оҳак билан сариёғни аралаштир. Шунда ҳаммасини есанг ҳам ҳеч нарса қилмайди.

— Хўп бўлади, — дебди хизматкор ва йўлига равона бўлибди.

Бирбалнинг айтганларини тўла бажариб, саройга қайтибди.

Подшоҳ келтирган оҳакни гуноҳкорга едира бошлабди. Хизматкор қўрқувдан титраб-қақшаб харид қилган нарсасини ярмигача ебди. Подшоҳ аҳволни кўриб, бир оз кўнгли юмшабди. «Агар ҳаммасини еса, ёрилиб ўлади», — деб ўйлаб, қолганини емасликка рухсат берибди.

Хизматкор ҳам худди шуни кутиб турган экан-қувониб қўлидагини шоҳнинг кўзидан нарироқа отиб юборибди. Кейин бир оз дам олибди-да, ҳеч нарса бўлмагандай юмушини давом эттираверибди.

Эртасига шоҳ не кўз билан кўрсинки, хизматкор вина¹ чалиб, саройда сакраб-сакраб югуриб юрган-

¹ В и н а — чертиб чалинадиган мусиқа асбоби.

миш. Акбар ҳаддан ташқари ажабланибди. У хизматкорни чақириб, қайтадан бозорга бориб бир сер оҳак олиб келишни буюрибди. Аммо бу сафар Бирбал айвонда кўринмабди. Шунинг учун хизматкор ўз дардини вазирнинг уйига кириб айтибди.

— Ёрдам беринг, жаноб, ҳаётим қил устида турибди.

— Бу сафар мутлақо оҳак олма, фақат сариёғ харид қил. Кеча ярим сер егандинг, бугун ҳаммасини ейишга тўғри келади. Подшоҳ оҳак едиради, сен бўлсанг хафсала билан сариёғни паққос туширасан. Шу билан олам гулистон. «Таёқ ҳам синмайди, илон ҳам ўлмайди», деганларидек, шоҳ жаҳлидан тушади, сен саломат қоласан. Хизматкор бозордан қайтиб дарборга киргани заҳоти шоҳ унга оҳакни ейишни буюрибди. Айбдор роса ялиниб-ёлворибди, аммо Акбар қулоқ солмабди. Охири хизматкор оҳакни, яъни сариёғни ейишга мажбур бўлибди. Бутун бошлиқ бир сер оҳакни еб тугатганидан сўнг, худди азобланаётгандек дод сола бошлабди. Шундай қилиб, хизматкор шоҳни алдаб, ўз ишини бажаришга киришибди.

Акбар бошлаган фожиали тадбирининг натижасини кута бошлабди. Бироқ қараса, хизматкорга жин ҳам урмабди. Аввал қандай соғ-саломат бўлса, шундайлигича юрганмиш. «Шунча оҳак нима учун унга таъсир қилмади. Бу ерда қандайдир ҳийла борга ўхшайди», деб ўйлабди подшоҳ ва хизматкорни сўроққа тутибди:

— Сен нима учун бозорда узоқ муддат қолиб кетдинг?

— Олампаноҳ! Бозорга кетишда Бирбалнинг уйи ёнидан ўтаётганимда вазир ҳам арзимаган майдачуйда харид қилишни буюрди. Шунинг учун ҳаяллаб қолдим.

Подшоҳ шу заҳоти Бирбалдан шубҳаланибди. «Ҳойнаҳой вазир хизматкорга нимадир ўргатган. Шу боисдан бир ярим сер оҳакни едирсам ҳам унга ҳеч нарса қилмади» ўйлабди шоҳ.

Акбар хизматкорни гапга солибди. Бечора хизматкор Бирбалнинг маслаҳатини яшириб ўтирмай рўйирост айтиб берибди ва бундан кейин бу хил оғир жазога ҳукм қилмасликни ялиниб-ёлвориб сўрабди.

БИРБАЛНИНГ СОВУҚҚОНЛИГИ

Подшоҳ Бирбалнинг мардлиги ва топагонлигини синаб кўрмоқчи бўлибди. Унинг буйруғи билан филхонадан масиққан асов бир филни чиқариб юборишибди. Фил кўчанинг ўртасидан қичқириб, ҳар тарафни ваҳимага солиб келаётганда тўсатдан унинг рўпарасидан Бирбал чиқиб қолибди. Ҳамма одамлар уй-уйларига яшириниб, эшикларини зич қилиб беркитиб олибдилар. Бирорта яширинадиган бурчак кўринмасмиш. Бунинг устига Бирбалнинг қуроли ҳам йўқ экан. Фил Бирбалга қараб ташланибди. Аммо вазир ўзини йўқотиб қўймабди. Аввалроқ кўча четида турган кучукчани мўлжаллаб қўйган экан. Унинг орқа оёғидан ушлаб, филнинг пешонасига отиб юборибди. Оғриқ ва қўрқувдан лайча жони борича акиллаб юборибди ва филнинг пешонасини ўткир тирноқлари билан тимдалаб тушибди. Фил ҳам чўчиб кетиб орқасига ўгирилиб қочиб қолибди. Бирбал ҳам жон ҳолатда тескари тарафга қараб қочибди.

Бу манзарани сарой дарчасидан кузатиб турган подшоҳ вазирининг топагонлиги ва совуққонлигидан қойил қолибди.

КЎРПАГА ҚАРАБ ОЕЎҚ УЗАТ

Кунлардан бир кун сарой мулозимлари шоҳга арз қилдилар:

— Ой чиқса ҳам, кун чиқса ҳам Бирбалга чиқадди. Ҳамма саволларни ҳал қилишда Бирбалга мурожаат қиласиз. Биздан бирон марта маслаҳат сўрамайсиз. Бунинг сабаби нимада?

— Саройда ҳеч ким донолик ва топқирликда Бирбалга тенглашолмайди. Шунинг учун мен сизларни безовта қилмайман, — дебди Акбар.

Шундан сўнг шоҳ мулозимларни ишонтириш учун ўз мулоҳазаларини амалда исботламоқчи бўлибди. У эни ва бўйи бир газу чорак келадиган чойшабни ерга солиб, устига ўзи ётибди. Кейин оёқларини ёзибди-да: «Шу чойшаб билан мени ўраб қўйинг», дебди.

Ҳамма мулозимлар чойшабга ёпишиб, ҳар тарафдан уни чўзиб шоҳни ўрашга ҳаракат қилишиб-

ди. Аммо уларнинг ҳаракати фойда бермабди: елкасини ёпса оёғи, оёғини ёпса елкаси очилиб қолаверибди. Хуллас, мулозимлар шоҳни ҳар томондан ўрашнинг иложини топишолмабди.

— Кўрдингизми?— дебди шоҳ мулозимларга танбеҳ бериб, — оддийгина вазифани ҳам эплай олмадинглар. Агар мен шу ишни Бирбалга топширсам, у бир зумда ҳал қиларди.

Шундан сўнг Бирбалга одам юборишибди. У шоҳнинг ҳузурига етиб келиши билан муаммонинг ечимини топибди. Вазир шоҳнинг оёғини тиззасидан букиб, чойшаб билан ўраб қўйибди.

— Бирбал! Сен биздек олий мартабали зотга нисбатан ҳурматсизлик қиляпсан. Ҳаддингдан ошма!— пўписа қилибди шоҳ.

— Бўлмаса ўзингиз кўрпангизга қараб оёқ узатинг-да, шоҳим!— дея эътироз билдирибди Бирбал.

КЎЗЛАРИНГГА ҲАМ ИШОНМА

Шоҳ Бирбал билан бўлган суҳбатларидан бирида сўраб қолибди:

— Бирбал! Инсоннинг ўз кўзларига ишонмайдиган вазият ҳам бўладими?

— Ҳа, албатта! Қулоқларингга ишонма, кўзларингга ишон, деган ақида бор, аммо баъзан бунинг акси ҳам бўлади.

— Наҳотки, одамнинг ўз кўзларига ишониши тўғри бўлмаса — ажабланибди шоҳ.

— Сабр килинг, фурсат келса, исботлайман.

Кўп ўтмай шундай вазият вужудга келибди. Ҳарам ходими подшоҳ ётадиган жойни солиб, ўриннинг яхши-ёмонлигини синамоқчи бўлибди. Чунки шоҳга ҳамиша ҳам унинг жой солиши маъқул бўлавермас экан. Жойни солгач, синамоқчи бўлиб ётиб кўрибди. Аммо хизматкор шу қадар чарчаган эканки, ўринга чўзилиши билан қотиб ухлаб қолибди.

Подшоҳ кунбўйи кундалик ишлар билан банд бўлиб, ҳарамга ярим оғшомгача кела олмабди. Бег-ойим бўлса ётар пайтида хоб хонага кириб келибди. Қараса, ўриндиқнинг бир чеккасида эркак киши бошини кўрпага буркаганича ётганмиш. Бу жойда шоҳдан бошқа одамнинг ётишини тасаввур қилол-

маган бегойим ўзи тарафига ётибди-да, у ҳам ухлаб қолибди.

Бу орада шоҳ ўз юмушларини тугаллаб дам олиш учун ҳарамга кирибди. Не кўз билан кўрсинки, бегойимнинг ёнида бегона эркак ётганмиш. Акбарнинг бутун вужуди ғазабга тўлибди, шаҳд билан қиличининг дастасини ушлаб, разилни нимта-нимта қилмоқчи бўлибди. Аммо бирдан Бирбал билан бўлган суҳбат ёдига тушибди. Ахир, у «Кўзга ҳам ишониб бўлмайди», демаганмиди. «Кел, — деб ўйлабди у, — бир Бирбалдан сўрай-чи, ўз кўзингга ишонма, деганида нимани назарда тутган экан».

Подшоҳ ўша заҳоти Бирбални чақиртириб, тўғри ҳарамга олиб кириб, ўринни кўрсатибди. Бирбал Акбарни бир бурчакка кўринмайдиган қилиб яшириб, бегойимни уйғотибди.

— Бегойим, ёнингизда ётган эркак ким, — деб сўрабди Бирбал.

— Ия, эримдан бўлак ким бўларди? — дея жаҳл билан чийиллабди у.

— Мен зудлик билан подшоҳ билан муҳим бир масала юзасидан маслаҳатлашим лозим. Илтимос, бегойим, нариги хонага чиқиб турсангиз.

Малика қўшни хонага чиқиб кетибди. Бирбал эркакнинг бошидан чойшабни олиб ташлабди. Ҳарам ходими чўчиб уйғониб, ўрнидан туриб кетибди. Бирбални кўриб қўрқиб кетганидан дағ-дағ титрармиш. Тили калимага келмай қолганмиш.

— Бу ерда нима қиляпсан? — деб сўрабди Бирбал ғазаб билан.

— Жаноб вазир! Мен сизга ҳақиқатни, фақат ҳақиқатни айтаман. Майли, қандай жазо беришса розиман... Бир неча йиллардан бери шоҳнинг ётар жойини солиб бераман, аммо ҳамшиша гап эшитаман. Бугун алоҳида ҳафсала билан жой солдим ва ўриннинг яхшилигини синамоқчи бўлдим. Ғафлат босиб кўзим илиниб ухлаб қолибман. Тошдек донг қотибман. Бор гап шу. Бундан бошқа ҳеч нарса билмайман. Раҳм қилинг. Мен гуноҳкор банданинг бир қошиқ қонидан кечинг.

Бирбал хизматкорга бундан кейин ҳушёр бўлишни топшириб, рухсат бериб юборибди. Подшоҳ яширинган жойида туриб бутун гапларни эшитибди. Шундан кейин Бирбалнинг: «Кўзларингга ҳам ишонма», деган гапига ишонибди.

ЎҒРИНИ ҚАНДАЙ ҚИЛИБ ТУТИШДИ?

Деҳлида катта бир бойнинг олтинлари ўғирланди. Хўжайин олтинларни фақат ўзиникидагилардан бирортаси олган бўлишидан гумондор экан. Ҳарҳолда хизматкорлардан қайси биридир хўжайиннинг бойлигига кўз олайтирган бўлиши аниқ.

Ўзга чора тополмаган бой Бирбалнинг ҳузурига келиб, содир бўлган воқеани бирма-бир айтиб, ҳасрат қилибди. Вазир унга таскин бериб сўрабди:

— Бирорта одамдан шубҳангиз борми?

— Жаноб вазир! Уйлашимча, бу ножўя ҳаракат хизматкорларимдан бирининг иши бўлса керак. Аммо қўл билан ушламаганимдан сўнг, қайси биридан шубҳаланишимни билмайман.

— Майли ҳурматли зот, — дебди вазир, — бир тадбир қўллаймиз. Зора, оллоҳнинг марҳамати билан бойлигингиз топилса.

Бирбал олтига хизматкорнинг ҳаммасини чақириб, узунлиги бир хил кесилган сомон чўпи берибди. Ўзи тинмай ҳамма мантр¹ларни ўқиб турибди.

— Кимда ким хўжайиннинг тиллаларини ўғирлаган бўлса, унинг қўлидаги сомон чўплари мана шунча ўсади, — дебди у ишонч билан. — Эрталаб мен сомон чўпларини ўлчаб кўраман. Бугун меникида ётиб қоласизлар. Эрталаб, чўпларни текшириб бўлганимдан сўнг, уйлариңгизга жавоб бераман.

Ҳамма хизматкорларни алоҳида-алоҳида хонага қўйишга буюрибди. Олтин ўғирлаган одамнинг эси пастроқ экан. Шунинг учун ҳам ўзича: «Бирбал мени фош қилмасин учун сомоннинг ўсиб чиқадиган қисмини кесиб ташлашим керак», деб ўйлабди ва шундай қилибди. Эртасига сомонни ўлчаш пайтида қарашса, унинг чўпи қисқароқ эмиш.

Аввалига ўғри ўз жиноятини тан олмабди. Катта бойликдан ажрагиси келмабди. Аммо бир неча дарра егандан сўнг айбига иқрор бўлибди ва Бирбалга олтинни яширган ерини кўрсатибди.

Шундай қилиб, Бирбалнинг донолиги ва тадбиркорлиги билан ўғри қўлга тушиб, жазоланибди. Ўғирланган тиллалар эса эгасига қайтариб берилибди.

¹ Мантрлар — дуо, афсун

ТУҲМАТ

Кунлардан бир кун Бирбалнинг олдига даъвогар бир аёл келиб, фалон киши номусимга тегди, дея арз қилибди.

Бирбал у одамни чақириб:

— Нега бундай гуноҳ қилиб қўйдинг?— деб сўрабди.

— Муҳтарам соҳиб! — ялинибди у эркак, — бу аёл доғули, у туҳмат қилляпти. Мен унга тегишиш у ёқда турсин, ўзини танимайман ҳам.

— Биласан-ку, бундай гуноҳда гувоҳ ҳам, далил ҳам бўлмайди. Бундай ишлар яширин қилинади. Шу сабабли сен ўз айбингдан тонолмайсан. Қани, разиллигинг ва мунофиқлигинг учун аёлга беш рупий жарима тўла-чи.

Эркак Бирбалнинг гапини икки қилолмай, айтилган пулни беришга мажбур бўлибди. Вазир ундирилган жаримани аёлга бериб, уни қўйиб юборибди. Кўп ўтмай Бирбал ҳузуридан кетолмай турган ҳалиги одамга буюрибди:

— Энди аёлга етиб боргин-да, ҳалиги беш рупийни тортиб ол. Пулни бермаса, зинҳор қўйиб юборма.

У киши кўчага чиқиб, тез орада аёлга етиб олибди-да, пулни қайтариб беришни талаб қилибди. Аммо аёл унинг гапига кирмабди. Улар кўп тортишибдилар. Охири аёл эркакнинг қўлидан ушлаб олиб, Бирбалнинг ҳузурига етаклаб келибди.

— Муҳтарам зот! Бу бетавфиқ кўчанинг ўрта-сида менга ташланиб, пулни қайтариб олмоқчи бўлди. Охири сизнинг олдингизга олиб келишга мажбур бўлдим, — дебди алам билан.

— Хўш, пулни тортиб олдимиз?— дея сўрабди Бирбал.

— Йўқ, жаноб, бермадим. У роса уринди, аммо мен ҳам анойилардан эмасман. Беш рупийнинг ҳаммаси аня, камаримда.

— Ие, агар у сендан оддийгина бир пулни ололмаган бўлса, қандай қилиб сенинг номусингга тегиши мумкин? Демак, сен ёлғондан шикоят қилган экансан. Бу одамни туҳматга қўйибсан. Зудлик билан пулни қайтар.

Аёл ўзини-ўзи койибди. Камари остидан пулни чиқариб эгасига берибди.

Бирбал ясовуллардан бирини чақириб аёлни ўн дарра уришга буюрибди. Тухматчи қўрқиб кетганидан айбига иқрор бўлибди. Бирбал уни жазолаб, қўйиб юборибди.

БЕГОЙИМ АЙЕР, БИРБАЛ УНДАН АЙЕРРОҚ

Подшоҳ билан бегойим ҳалинчак учишарди. Подшоҳ оёғида пойабзал бўлиб, бегойим оёқяланг эди. Бегойим ниҳоятда гўзал, рисоладаги париларга ўхшарди. Акбар қадди-қомати келишгангина бўлса ҳам бегойим билан чиройлиликда рақобатлаша олмасди. Ахир кун ёруғида юлдузлар кўринадими?!

— Бегим, — дебди малика ўзича кулиб, — сизнинг пойабзалингиз чиройли, бироқ менинг яланг-оёқларим гўзалроқ.

— Ҳеч ҳам ундай эмас-да, — деб жавоб қайтарибди шоҳ.

Баҳс бошланибди. Охири ҳарамдаги ҳамма канизақлар боққа йиғилишибди. Бегойим шоҳнинг оёқ кийимини ва ўзининг ялангоёгини кўрсатиб, канизақлардан кимники афзаллигини сўрайверибди.

Канизақлар оғзига толқон солгандек лом-мим дейишмасмиш. Ахир улар рост гапни айтишга қўрқибди-да. Ўзингиз ўйланг. Агар шоҳни мақтасанг, бегойим ранжийди, агар бегойимнинг гапини тасдиқласанг, шоҳ ғазабланади.

Айнан шу пайт Бирбал келиб қолибди. Уни кўрган малика қувониб кетиб, ўша саволни берибди.

— Муҳтарама малика! Албатта, сизнинг оёқларингиз чиройлироқ, аммо шоҳнинг оёғи азизроқ. Аслини олганда, подшоҳ оёқлари бўлмаганда, сизники ҳам бу ерга келмас эди.

Вазирнинг жавобидан бегойим ранжибди, аммо дилидагини сиртига чиқармай, унинг донолигига тасаннолар айтиб, мақтаб қўйибди ва хазиначига буюрибди:

— Вазирга юзта беришни айт, — дебди у.

Хазиначи шу заҳоти жавоб берибди:

— Эртага эрталаб амрингиз бажо келтирилади.

Бирбал ўртада қандайдир зуғум борлигини ҳис қилиб айёрликка ўтибди:

— Маликам! Хазиначи юзтани санашга ваъда берди, бироқ алдаса керак.

«Ажаб, бу вазир нималар деяпти ўзи, наҳотки эртага мени савалашса» ўйлабди бегойим.

— Бирбал! Уйлаб гапиряпсанми? Хазиначи юз марта хипчинламоқчими?

— Сиз мени юз марта хипчинлашни буюрган-мидингиз?

— Мен юз рупий мукофот беришни айтдим, — дебди вазиятдан қутулиш ниятида малика, — юзта хипчинни сен қаердан олдинг.

— Маликам! Ўзингиз ҳисоб қилинг. Мен фақат сизнинг фикрингизга хазиначи тўғри тушунсин учун аниқлик киритдим холос.

Шундай қилиб, Бирбал алдовга учмабди. Бегойимнинг макрига донолик билан жавоб қилибди. Малика буни фаҳмлаб чурқ этмабди.

МЕҲНАТНИ АРДОҚЛАШ ҲАЁТНИ САҚЛАР

Кунларнинг бирида подшоҳ билан Бирбал ўз ёшлиқларини эслаб ўтиришарди. Оллоҳнинг марҳамати билан уларнинг иккаласи ҳам ўз ҳаётларини яхши эшлар, аммо на Акбар, на вазир авваллари ўтмиш ҳақида гапиришмас экан. Бу суҳбатда нима учундир подшоҳ бирдан аввалги турмушни хотирлай бошлабди. У Бирбалга ёшлигини муфассал сўзлаб берибди. Кейин иккаласи ёшлиқлари ўтган ерларни зиёрат қилишга отланишибди. Яхши ният билан бир пайтлар сада дарахтининг тагига бойлик яширишган экан. Кавлашса, ерга кўмилган олтин қандай бўлса, шундайлигича турганмиш. Бойликни олишиб қадимги уйларига боришибди. Уйларига бир кулба туташган, у ерда ўша пайтларда мункиллаган кампир яшаркан. Кампир кунни-кун демай одамларга қўл тегирмонида донни ун қилиб бераркан.

Подшоҳ билан вазир кулбага кўз ташлашса, кампир ҳали ҳам ҳаётмиш. Ҳамон аввалгидек тегирмонини айлантириб ётганмиш. Кўриниши ҳам ўзгармабди. Акбар уни кўриб ҳайрон бўлибди. Сўнг унга раҳми келиб, бундан кейин роҳатда яшанг, деб кавлаб олган бойликларининг ҳаммасини унга инъом қилибди. Кампир подшоҳнинг марҳамати ва ҳимматидан қувониб кетиб роса дуо қилиб:

— Йиллар бўйи тер тўкиб меҳнат қилдим. Энди, мурувватли паноҳгоҳим, Сушарма марҳамати

билан азоблардан қутилдим. Жуда бўлмаса қарилик йилларим роҳат-фарогатда ўтадиган бўлди, — дебди.

Шундан кейин кампир ярим аср бурун ўтган воқеаларни ҳикоя қила бошлабди. Бирбал билан шоҳ унинг гапларини тинглашибди. Аммо синчков Бирбал кампирнинг айтганларини йўл-йўлакай текшириб кўрмоқчи бўлибди:

— Бувижон, сиз қайси замонлар ҳақида гапир-япсиз? Сушарманинг ўзи ким? Сиз уни қаердан биласиз?

— Қадим замонларда бу ерларда менинг хўжайиним жаноб Сушарма яшарди. Мен унинг хизматкори эдим. У пайтларда мен бу қадар қари эмасдим. Бор йўғи бир юз олтмиш ёшда эдим холос. Мана, эллик йил ҳам ўтиб кетибди.

Шундан кейин кампир шоҳ инъомини яшириб қўйибди. Кўзидаги қувонч ёшлари эса ҳамон тинмасмиш. Шу куни ҳамма ташвишлардан фориг бўлиб тинчгина ухлабди.

Подшоҳ эртасига эрталаб келса, кампир нафас олмаётганмиш. У ўлиб қолибди. Подшоҳ шошиб қолиб вазиридан сўрабди:

— Бирбал! Буниси қизиқ бўлди-ку! Яшаб-яшаб, ташвишу азоблардан қутулган заҳоти ўлиб қолса-я.

— Олампаноҳ! Унинг ташвишлари кўп эди, ҳатто уйқуда ҳам тинчлик билмай меҳнат қиларди. Аммо бойликка эга бўлиб тирикчилик азобидан қутулгани заҳоти кўнгли тинчиди. Бахтли уйқу огушида ҳаётдан кўз юмди.

Подшоҳ билан Бирбал кампирни ҳамма **расм-русумларга** биноан дафн қилишди. Кейин Деҳлига қайтишди.

КИМ БАХТЛИ?

Кунларнинг бирида подшоҳга яланғоч одам¹ учради. Уни кўриб подшоҳнинг кайфияти бузилди, кўнгли ўксиди.

— Бирбал!— дебди у. — Дунёда ким бахтли? Мен ҳаётимда турли одамларни кўрдим. Худога топинишнинг фазилатини билдим ва шубҳага келдим.

¹ З о ҳ и д — тарки дунё қилган-дахамбарларнинг жайн мазҳабидан. Улар ёруғ дунё роҳатидан воз кечганлар, ҳар қандай мол-дунёни, ҳатто кишим кийишни ҳам қоралайдилар.

Сен олим ва доно одамсан. Менинг шубҳаларимни ёзиб юбор.

— Олампаноҳ! Сизнинг саволингизга ўша одам ўлганидан кейингина жавоб бериш мумкин.

Подшоҳнинг таъби янада хиралашди.

— Нима учун,— деб сўради у.

— Чунки бугун бахтли бўлган одам эртага фалокатга учраши мумкин. Одамнинг ҳаётлигида бахтли ёки бахтсиз эканини қаердан ҳам билиш мумкин?! Ахир кўринишидан бахтли, аслида эса қалби дард-аламга тўла қанчадан-қанча одам бор. Уларни бахтли деб бўлмайди. Ўйлай-ўйлай шундай қарорга келдим: қувончли дамда бандаликни бажо келтирган одамни бахтли дейиш мумкин, — деб жавоб берибди Бирбал.

Подшоҳга вазирнинг жавоби маъқул бўлиб, унга инъомлар берибди.

БЕГОЙИМНИНГ АРАЗИ

Акбар саройидаги мулозимлар доно Бирбал билан тадбиркорликда тортишишга ожиз эдилар, шу боисдан уларнинг кўпчилиги вазирга ҳасад билан қарардилар. Кунлардан бир кун ҳасадгўйларнинг ашаддийси аъёнлар орасида Бирбални вазирликдан бўшатиш кераклигини қайта-қайта таъкидлай бошлабди. Авваллари ҳам Бирбал душманлари кўп марта бу ишга киришишган, бироқ уддасидан чиқишолмаган эканлар. Эндиликда ҳеч ким бош маслаҳатчига қарши очиқдан-очиқ курашишга боти**нолмабди.**

Шоҳ саройидагилар маслаҳатлашиб бу фитнага бегойимни аралаштирмоқчи бўлиб, унинг ҳузурига укасини юборишибди. Укаси ҳарамга келиб, мулозимларнинг талабларини тўкиб-солибди:

— Жуда алам қилар экан! Саройда шунча мусулмон мулозимлар хизмат қилса-ю, бош маслаҳатчи ҳинди бўлса. Бу — бизга иснод. Агар сиз ҳараракат қилиб, Бирбални вазифасидан четлатмасангиз, мен бошим оққан томонга кетаман.

— Укажоним, сен ҳақсан. Бироқ, подшоҳ сени қачон синовдан ўтказса уялтиравердинг. Шундай экан, қандай қилиб сени вазирликка тавсия қилман? Подшоҳнинг ақллилигини ким билмайди? У ҳеч қачон бировнинг маслаҳати билан иш қилмайди-ку.

Ҳиндларнинг ҳам, мусулмонларнинг ҳам хотинлари Бирбалдан мамнун эдилар. Фақат навоблик аёллар баъзан мулозимларнинг вазирга қарши уюштирган фитналарига аралашиб турардилар.

Бегойим укасини кўп овутибди, аммо у оёқ тираб олибди. Охири малика подшоҳ билан маслаҳатлашишга ваъда берибди.

Хуллас кечқурун подшоҳ ҳарамга кириб келганида малика уни нохуш кутиб олибди. Ҳатто бир оғиз илиқ сўз ҳам айтмабди. Бегойим кайфиятининг ёмонлиги, кўзидан томаётган шашқатор ёшни кўрган шоҳ ташвишга тушибди. Акбар хотинини ширин гаплар билан эркалаб, ноҳушлигининг сабабини суриштирибди.

— Бирбални вазирликдан четлатиб, биронта мусулмонни бош маслаҳатчи қилиб тайинламагунингизча менинг табассумимни кўрмайсиз, — дебди бегойим.

Подшоҳ шу заҳоти гап нима ҳақида эканини фаҳмлабди. У бир оз сукут қилиб шундай дебди:

— Дарборда Бирбалдан бўлак ақллироқ одамнинг йўқлигини яхши биласан. Доноликда ҳеч ким унга тенглаша олмайди. Ахир давлат ишларини ким ундан тузукроқ эплай олади. Нима учун бекордан-бекорга зарда қиляпсан.

Бегойим қовоғини солиб:

— Барибир, Бирбални ишдан четлатиб, унинг ўрнига укамни тайинлайсиз. Йўқса мен заҳар ичман, — дебди.

Шоҳ хотинига ён босишга мажбур бўлибди. Дилидаги норозиликни унга билдирмабди. Кейин маслаҳат оҳангида сўзлай бошлабди:

— Бирбални сабабсиз ишдан четлатиш мушкул. У каби машҳур одамни ҳе йўқ, бе йўқ жазолаб бўларканми? Шарманда бўлиб қолишим мумкин. Узинг бирорта баҳона ўйлаб топ. Бирбал муваффақиятсизликка учраса, ўзи истеъфо беради.

Маликага Акбарнинг гаплари ёғдек ёқиб тушибди. Бир оз жаҳлдан тушиб:

— Мен оддийгина тадбир ўйлаб топдим. Сиз бугун мендан ранжиб боққа чиқасиз. Кейин Бирбални чақирасиз-да. «Бегойимни менинг олдимга келиб кечирим сўрашга кўндир. Агар бу муаммони эплай олмасанг, вазирликдан кетасан. Сенинг ўринингга хотинимни узр сўрашга кўндирган одамни

тайинлайман», — дейсиз. Фақат эҳтиёт бўлинг, тагин мўлтонилик қилиб сизни огдириб олмасин, — дебди.

— Баракалла, жуда зўр усул ўйлабсан, — маъқуллабди шоҳ, — бу чорани ўзинг топганингдан кейин, у сени қандай қилиб кўндира олади?

Малика турли ваҳимали ўйлар билан аранг тонг орттирибди. Тонгда шоҳ ҳарамдан чиқиб боққа йўл олибди.

Мулозимлар шоҳнинг боғда якка экани, кайфияти йўқлиги, маликанинг эса саройдан чиқмаганидан воқиф бўлибдилар. «Ҳойнаҳой улар ўртасида кўнгилсиз бир гап бўлганга ўхшайди, — деб воқеанинг давомини билишга қизиқдилар. Фавқулодда бир ҳодиса бўлиши аниқ эди. Ҳақиқатан ҳам, кўп ўтмай шоҳ Бирбални йўқлади. Бирбал ҳам ўзини куттирмади.

— Бирбал! Бегойим менинг ҳузуримга келиб, кечирим сўрашига бирор баҳона топ. Тезда жавоб бер-чи, неча кунда бу ишни удалайсан? — деб сўрабди шоҳ.

— Бир кун ҳам керакмас. Аёл киши эркак билан жанжаллашиш дардига узоқ чидай олмайди. Бугун оқшомда амрингиз бажарилади, — деб жавоб берибди вазир.

Ўзи шу заҳоти ҳарамга равона бўлибди ва бегойим билан учрашибди. Иззат-икром билан унга салом бериб, ҳол-аҳвол сўрабди. Малика бўлса, ўз ўзича «Оҳ, мукаддас ҳазрат! Агар бу доғули мени аврай олмаса, шу бугун оқшомда сенга қурбонлик келтираман. Юраккинам, эҳтиёт бўл. Унга инонма, айёрлигига учма, йўқса ҳамма иш барбод бўлади», — деб пичирлар эмиш.

Шу пайт Бирбал олдиндан тайёрлаб, гап ўргатиб қўйган хабарчи келиб шундай дебди:

— Жаноб вазир, сизнинг ҳаракатларингиз фойдасиз. Ортиқча койинманг. Олий ҳазратлари ўз сўзларида қатъий турибдилар. Шунинг учун уларнинг ниятларини тезроқ амалга ошириш йўлини ахтаринг.

Бегойим хизматкорнинг гапларини диққат билан эшитиб, у кетганидан сўнг Бирбалдан сўрабди:

— Жаноб вазир! Бу одам нималар деди?

— Ўйлашимча, сиз шоҳни хийла ранжитган кў-

ринасиз. Шоҳ ўрнингизга бошқа бегойим олишга қарор қилганга ўхшайди, — деб жавоб берибди вазир.

Шундай қилиб, Бирбал маликанинг кўнглига ғулгула солиб, тезда чиқиб кетибди. Бегойимнинг тинчлиги бузилибди. «Мен ҳамини шоҳга вазирни бўшатиб, бўшатиб деб, жонига тегаман. Мана энди мендан ранжиб бошқага уйланмоқчи. Ўзим ўғирган бутага ўзим болта уряпман. Тезроқ шоҳнинг ҳузурига бориб ялтоқланиб кечирим сўрамасам бўлмайди. Ҳазабдан бир амаллаб туширмасам, мен тентак кўйиб қоладиганга ўхшайман, — деб ўйлабди.

Малика тезда кийиниб, тахтиравон келтиришни буюрибди-да, Акбарнинг ҳузурига, боққа шошилибди. У билан учрашган заҳоти ўзининг ўжарлиги учун кечирим сўраб, ялинишга ўтибди.

Подшоҳ хотинининг бу қадар ўзини пастга уришидан ажабланиб, савол берибди:

— Маликам, нимага бирдан жуда майин бўлиб қолдингиз?

— Бошқа аёлга уйланишингизни истамайман. Бу кунимдан ўлганим яхши.

— Э, гап бу ёқда денг! — табассум қилибди шоҳ, — демак, Бирбал сени бошлаб лақиллатибди-да.

— Бегим! Мен Бирбал алдай оладиган даражада тентак эмасман. Фойда билан зарарнинг фарқи бораман. Мен ўзга аёлнинг қалбингиздан ўрин олишини истамайман. Мени кечиринг, бегим, бундан кейин бирон марта сизни ранжитмайман.

Акбар рўй берган ҳодисани сўраб-суриштирган экан, малика воқеани бутун тафсилоти билан сўзлаб берибди: Бирбал билан учрашгани, хизматкор олиб келган хабар — ҳаммасини айтибди. Подшоҳ Бирбалнинг навбатдаги тадбиркорлигини англаб, узоқ кулибди. Шундан кейингина малика вазирнинг тузоғига илинганини сезибди. Аммо ғишт қолипдан кўчган, ўтиб кетган ишни қайтариш мумкин эмас экан. Охири бегойим Бирбалнинг тадбиркорлиги ва донолигини тан олишга мажбур бўлибди.

Шу кундан бошлаб Бирбалга қарши ким ғийбат қилса, эшитишни ҳам истамай, сарой аҳлининг фитнасига аралашмай қўйипти.

ҚУДУҚҚА ТУШИБ ОЛИБДИЛАР

Подшоҳ қандайдир сабаб билан ранжиб Бирбалга буюрибди:

— Боғдан ҳамма эркакларни ҳайдаб юбор. Биронтаси ҳам қолмасин. Боғ фақат ҳарамдагилар учун хизмат қилсин.

— Хўп бўлади, — дебди вазир, — ҳозир бажараман.

Бирбал боққа бориб бир оз айланиб, қайтиб келибди ва шоҳга:

— Олампаноҳ! Сизнинг амрингиз бажарилди. Фақат битта муттаҳам қудуққа тушиб олиб чиқмапти, — деб хабар берибди.

Вазирнинг сўзларига ажабланган шоҳ ҳарам хизматчисини чақирибди ва улар қудуқдан хабар олгани борибдилар. Учовлари қудуқ тепасидан пастга қарашибди: сувда ҳаммаларининг акси кўришибди.

— Олампаноҳ! — дебди Бирбал. — Ана кўринг, аввалига бу разил одам битта эди. Энди бўлса, ёнига битта бичилган қул билан бетавфиқнинг боласини етаклаб келибди.

Бу гапни эшитган подшоҳ қаҳ-қаҳа уриб кулиб юборибди ва жаҳлдан тушибди.

НИМА УЧУН КАФТДА МҲЙ ҲСМАЙДИ?

Кунлардан бир кун подшоҳ Бирбал билан махфий суҳбат пайтида қандайдир янгиликни билмоқчи бўлди. У Бирбалнинг юзига кафтини яқинлаштириб сўради:

— Бирбал! Айт-чи, нима учун кафтда мўй ўсмайди.

— Олампаноҳ! Бу қўллар билан сиз худонинг берган куни етим-есирларга садақа улашасиз, олимларга турли инъомлар ҳадя қиласиз. Кафтларингизга қанчадан-қанча пуллар ишқаланса, мўй қайдан ҳам ўссин.

Аммо Бирбални шоҳ лақиллатмоқчи бўлибди.

— Майли, унда нима учун сенинг кафтларингда мўй ўсмайди?

— Йўқсилларнинг ҳомийси! Сиз менга тақдим қиладиган ҳамма мукофотларни, ҳамма тангаларни

мен мана шу кафтларимга оламан. Шундай экан, менинг кафтимда ҳам қандай қилиб мўй ўссин.

Подшоҳ бироз ўйлаб тин олибди, сўнг яна сўрабди:

— Бўлмаса, нима учун менинг сарой аҳлларим кафтларида ҳам мўй ўсмайди?

— Бу гапга изоҳнинг ҳожати йўқ. Сиз мени ёки яна кимнидир мукофотлаганингизда сарой мулозимлари аламдан ўз кафтларини тирноқлари билан тимдалай бошлайдилар. Шунинг учун ҳам уларнинг кафтларида мўй ўсмайди.

Подшоҳга Бирбалнинг топқирлиги жуда маъқул бўлибди.

ПОДШОҲНИ ҲАРАМДАН АЛДАБ ЧИҚАРИШГАНИ

Кунлардан бир кун подшоҳ ҳарамда қўшиқ сеҳрига сел бўлиб ўтирарди. Унинг ҳузурида ҳамма бегойимлар йиғилишган экан. Улар ҳарамда дабдабали байрам уюштиришибди: «Зора худо ёрлақаб подшоҳ бизнинг эркалаш ва хурсандчиликларимизга мойил бўлиб, ҳарамда уч-тўрт кун қолиб кетса», деб ўйлашибди. Ҳақиқатан ҳам, шоҳ жон дили билан ҳарамда қолишни ихтиёр этибди.

Кеч кириб қолганда «Булбулигўё» номини олган бегойим айрилиқ ҳақида қўшиқ айтибди. Аламли қўшиқ таъсирида шоҳнинг кўнгли юмшаб кетиб:

— Сен ўз қўшиғинг билан нима демоқчисан? — деб сўрабди.

— Бегим! — дебди у, — сиз ҳамиша жангу жадалда юрасиз, биз бўлсак, сизнинг меҳрингиздан узоқда, заминидан ажралган гулдек сўлиб боряпмиз. Суҳбатингизсиз ўтган ҳар сония бизга бир йилдек туюлади. Айтинг-чи, шу адолатданми? Юрагимдаги аламларни сўз билан айтсам, тугармиди? Буни фақат яратганнинг ўзи билади. Биз бугунги кунни кўзларимиз тўрт бўлиб кутдик, чунки сиз нуқул жанговар сафарлар билан машғул эдингиз ва ҳарамга қадам ранжида қилмасдингиз. Тўғриси-ни айтсам, бу сафар ҳам ташлаб кетсангиз, бизни жуда ранжитасиз.

— Хонимлар! Агар мени фақат жангу жадаллар билан банд деб ўйласангиз, янглишасиз. Кўпроқ мулозимларимни назорат қилишга тўғри келади. Мен давлат ишлари билан жиддий шуғулан-

масам, шундай улкан мамлакатни бошқариб бўлармиди? Бироқ, сенинг илтимосинг ўринли. Майли, уч-тўрт кун ҳарамда қоламан. Ундан кўпига иложим йўқ. Йўқса, кўнгил ёзишим қимматга тушади: лашкарбошиларим мендан юз ўгирадилар, шаҳзодалар бош кўтарадилар. У тақдирда ҳолим хароб бўлади. Бу ҳақда ҳам ўйлашларинг керак-да. Тўғри, бўш вақтларимда овга чиқаман. Кўнгил ёзишдан бош тортмайман. Сизлар билан ҳам қисқа муддат бирга бўлишим мумкин, — дебди Акбар.

Шоҳнинг бу қадар кескин гаплари бегойимларни лол қолдирибди. У жуда майин сўзлай бошлабди.

— Бегим! Жуда тўғри ва ҳақ гапни айтдингиз. Бироқ, бизни ҳам ўйланг-да. Шунча бегойимлар тўрт девор орасида эртаю кеч тутқинлар. Ўзимизни худди боғлаб қўйилган жонивордек ҳис қиламиз. Шу аҳволда ҳаёт кечираверамизми?

Гапга бошқа малика аралашибди:

— Сизнинг адолатингиз ҳаммага маълум. Сиз энг кичик лавозимдаги амалдор дардига ҳам қулоқ соласиз. Ҳўш, нима учун бизнинг ҳасратимизни эшитмайсиз? Аммо бари бир, бугун сизни ҳеч қарга чиқармаймиз. Кейин худо ҳаллоқ. Албатта, мақтанишнинг ўрни йўқ, бироқ бизнинг розилигимизсиз ҳеч қаёққа бормайсиз.

Шоҳнинг учинчи хотини ғамза билан шундай дебди:

— Опажонлар, нақд кўнглимиздаги гапни айтдингиз. Бегимиз ўзларининг сахийликлари билан бутун оламга машҳурлар. Улар бизнинг ёлборишимизни эшитадилар ва ҳарамни тарк этмайдилар. Мабодо ишонмасангизлар, келинлар, гаров ўйнаймиз. Мабодо мен ютқизсам, қўлимни чопиб ташланглар.

— Опажонлар, — ноз-карашма билан сўзлай бошлабди тўртинчи малика, — шунчалар ортиқча ялинишнинг нима ҳожати бор? Ахир олампаноҳимиз «йўқ» демаяптилар-ку! Ҳаммамизга маълум: сукут — ризелик аломати.

Хуллас, бегойимлар ўзларининг ширин сўзлари, айёрликлари, эркаланишлари билан Акбарнинг бошини айлантириб қўйишибди. Шоҳ мулозаматдан бўшашиб кетиб, тили калимага келмай қолибди.

— Оҳ, маликаларим! Мен сизларнинг муҳабба-

тингиздан маст бўлдим-ку. Ўзимни ниҳоят бахтиёр ҳис қиляпман. Ишонинг, ҳеч қаёққа кетмайман, — дебди у зўрға тилга кириб.

Шоҳ гапани тугатмасданоқ бегойимлар шодликларидан ўйинга тушиб кетибдилар.

Кунлар ўтибди, аммо бегойимлар ҳар куни қандайдир ҳийла ўйлаб топишиб, шоҳни турли йўллар билан ҳарамдан чиқаришмабди. Акбар дарборни ҳам ёдидан чиқариб юборибди. Мамлакатдаги ҳолат ва вазият билан қизиқмай қўйибди. Юртида нималар бўлаётганини ҳам билмасмиш.

Бир неча ойлар ўтибди. Шоҳ ном-нишонсиз саройдан ғойиб бўлибди. Мулозимлар отасидан ажралган етимчалардек ҳар томонга зир югуришармиш, шоҳни излашармиш, лекин топишолмасмиш. Ҳарамга бўлса, чивин ҳам ўтолмасмиш. Сарой аҳли мамлакатда қўзғолонларнинг бошланиб кетишидан хавотирланишибди. Подшоҳсиз нима бўлишини ўйлаб, ўйларига етишолмабди.

Подшоҳ бўлса, севги майидан шу қадар маст эмишки, тун ва куннинг ҳам фарқига боролмай қолибди.

Бегойимлар аввалдан подшоҳнинг ҳарамда эканини фош этмасликка келишиб олган эканлар. Йўқса, сарой мулозимлари турли ҳийлалар билан подшоҳни олиб кетишлари ҳамда висол базмларига халақит беришлари мумкин экан. Бегойимлар ҳаммадан ҳам шоир Ганч билан Бирбалдан хавфсирашарди.

Саройдаги ҳамма ишлар тўхтаб қолибди. Дунёнинг турли тарафларидан ўнлаб элчилар келишар, аммо бўш тахтни кўришиб, подшоҳ билан учрашолмаганларидан ажабланар эканлар. Шаҳарликларнинг кўнгилларида ҳам шубҳали гулғулалар пайдо бўла бошлабди. Мана, подшоҳнинг сирли равишда ғойиб бўлганига ҳам ўн ойдан ошиб қолибди. Мамлакат тарихида ҳали бундай англашилмовчилик рўй бермаган экан.

Аста-секин аҳолининг фикри ўзгара бошлабди. Миш-мишлар кўпайиб, бошбошдоқлик авж олибди. Сарой мулозимлари айғоқчилардан мамлакатдаги вазиятни билишиб, жуда безовталанишибди. Чунки чет юртлардан келган элчилар давлатга қарши фитна уюштиришлари мумкин экан. Бирбал тезда подшоҳни топишмаса, катта фожиа рўй беришини ҳис

қилибди ва бу муаммони ечишни ўз зиммасига олибди.

Энг олий вазифани бажараётган маслаҳатчилар ва амалдорлар иштирокида махфий кенгаш ўтказилибди.

Бирбал йиғилганларга қарата шундай дебди:

— Дўстлар! Шоҳнинг ғойиб бўлгани ҳақидаги хабар узоқ элларгача етиб борибди. Тахтни бошқариш борган сари мушкуллашмоқда. Ўзга юртлардан келган элчиларнинг нияти бузилиб, бизга қарши фитна уюштирмоқчилар. Худо кўрсатмасин, элимизни ёв босса, унга қарши на кураша оламиз, на ўзимизни ҳимоя қила оламиз. Шу боисдан енг шимариб, уйқуни ва ҳордиқ чиқаришни йиғиштириб, шоҳни топишимиз керак.

Саройдаги бош мулозимлардан бири машҳур Тодармал шундай дебди:

— Бирбал! Менимча, аввало сиз саройдаги фақат ўзингиз қарай олиш ҳуқуқига эга жой ва хоналарни кўздан кечиришингиз лозим.

— Мен бу юмушни аллақачон бажарганман. Якка ўзим бутун саройни қаричма қарич кўриб чиқдим. Шунинг учун ҳам сизларга мурожаат қиламан.

Шу пайт шоир Ганч:

— Мен олампаноҳни кўриш орзусида эдим. Кеча ана шундай шарафга муяссар бўлдим, — дебди.

Унинг хабари қурғоқчиликдан қақшаб ётган ўтўлан устига ёмғир томчиллагандек бўлибди. Мулозимлар ўқинчдан эгилган бошларини кўтарибдилар, уларнинг кўзларида қувонч учқунлари чақнабди.

— Сиз шоҳни қаерда кўрдингиз? — дебди Бирбал.

— У Дилором исмли бегойим хонасида ётарди, — дея жавоб берибди шоир.

— Шундай денг. Бегойим шоҳни муҳаббат огушида асир олганга ўхшайди. Дарборда уни кутишнинг фойдаси йўқ, — дебди ўзича Бирбал.

— Унинг қаердалигини билиш учун жонимни гаровга қўйдим, — қўшиб қўйибди шоир Ганч, — аммо уни хобхонадан олиб чиқиш осон бўлмаса керак.

— Бу муаммони ҳал қилиш фақат битта одамнинг қўлидан келиши мумкин. У ҳам бўлса машҳур шоир Ганчдир, — атайин мақтабди Бирбал.

— Биродар, бу оддийгина эзгулик бўлмайди, — қўшимча қилибди бошқа маслаҳатчи, — шоҳни у ердан олиб чиққан кимсанинг шуҳрати абадий бўлади. Ахир бу жасорати билан у сон-саноқсиз одамларнинг мушкулини осон қилади. Пайсалга солманг, Ганч жи, тезроқ ҳаракат қилинг.

— Жуда зўр қарорга келдингиз-ку!— дея кесатибди шоир, — сиз менинг ўлимимни истайсиз, чамаси.

Хонхонон* шу пайтгача жим турган эди. Шоирнинг ўзини олиб қочаётганини сезиб, у ҳам баҳсга аралашибди:

— Муҳтарам шоир! Бу вазифани бажаришингизда сиз мутлақо ўзингизни хавфда қолдирмайсиз. Эҳтимол хатти-ҳаракатингиздан шоҳнинг жаҳли чиқар, бироқ сизни кўриши билан уялиб жаҳлдан тушиши аниқ.

Лекин Ганч бўш келмабди:

— Бегойимларнинг алами-чи? Улар менга қарши шундай фитна уюштирсинларки, подшоҳ жаллод чақирганини сезмай қолсин. Унда оиламнинг, фарзандларимнинг ҳоли не кечади? Болаларимнинг қўзғешлари сизни тутмайдими? Подшоҳни ҳарамдан чиқариш йўлбарс билан олишишдек гап.

— Ганч жи! Бизнинг ҳозирги вазифамиз подшоҳни хонимлар асирлигидан қутқариш. Аминман, бундан кейин шоҳ уларнинг ҳийласига ром бўлмайди. Ҳозиргача бегойимлар шоҳни қандай қилиб ўз тузоқларига шу қадар илинтирганликларига ҳайронман, — дебди Бирбал.

Мулозимлар шоирни яна анчагача мақтаб, ўз майлларига кўндиришга мажбур бўдилар. Мақтовни ҳам, айёрликни ҳам ишга солдилар. Охири шоир маслаҳатчиларнинг гапига кўнди.

— Ҳаммангиз менга қарши келишиб олибсизлар. Кундага бош қўйиш муддатим яқинлашган кўринади. Бошим устида жаллоднинг болтаси ўйнаганида, биронтангиз мени ҳимоя қилармикансиз,— дебди титраган овозда Ганч.

— О... шоирларнинг сардори!— унинг сўзини бўлибди Бирбал, — бизнинг ҳаммамиз шоҳдан ай-

* Хонхонон — Акбар саройида бу унвонга Акбарнинг ўлиб кетган оталиғи ва саркардаси Байрамхоннинг ўғли Абу-ур-Раҳим сазовор бўлган.

бингизни сўраб оламиз. Наҳотки шоҳни кўндира олмасак?

Хуллас, Ганч бу мушкул ишни ҳал қилишни ўз бўйнига олибди. «Майли,— ўйлабди у, — бари бир шоҳни ҳарамдан авраб чиқармагунимча кўнглим жойига тушмайди».

Энди ҳамма ташвиш Ганч зиммасига тушибди. «Ҳамон шу қадар огир вазифани бажариш якка ўзимга қолган экан, — фикрлашда давом этибди у, — пайсалга солиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бугуннинг ўзида ишга киришаман. Ахир бу ерни шоҳ саройи дейдилар, бинобарин ҳар қадамда айғоқчи бор. Бизнинг маслаҳатимизни бегойимларга етказувчилар ҳам топилади. Худо асрасин, шундай бўлса, иш тамом: шоҳни шундай яширадиларки, икки дунёда ҳам уни тополмай қоласан. Унинг устига аллома шоирлардан бири шундай деган экан:

Эртаги мўлжални қилишга шошил бугун,
Даҳр боғи бевафо — бажаролмаслик мумкин.

Ганчнинг кўнглидан ўтган мулоҳазалар ҳақиқат эди. Чунки подшоҳ хотинларининг сирларини шоирчалик яхши биладиган кимса йўқ эди. Ахир аёл қалбининг нозик торларини шоир билмаса, ким билсин?!

Ганч тун бўлишини кута бошлабди. Кейин даҳшатли рақшас қиёфасига кириб кийинибди. У кундизиёқ ўзига узун қора чодир ва баланд қалпоқ тикишни буюрган экан. Ярим тунда чодирга ўралиб, қалпоқни бошига кийибди. Йўғон таёқнинг бир учидан каноп ҳалқа ўтказиб, бир қўлига боглабди ва уйдан чиқибди. Бошқа қўлида тасбеҳ осиглиқ эмиш. Юзини рақшас ниқоби тўсиб тураркан.

Шоир кичик жинкўчалардан эҳтиётлик билан мақсад маскани томон яқинлаша бошлабди. Охири ҳарамни ўраб турган богнинг дарвозасига яқин келибди. Ганч мулоҳаза оғушида чуқур тин олиб: «Агар дарвозадан кирсам, шу заҳоти қоровуллар менга ташланадилар. Яхшиси, яширин эшикдан фойдаланаман», деб ўйлабди.

Тунги қоровулнинг тўртинчи навбати эди. Битта даричадан заиф нур кўриниб турарди. Ганч астагина у ерга яқинлашганда иттифоқо шоҳнинг ҳо-

жатхонадан чиқганини, қўлини ювиб, оғиз чайганини кўрибди.

Уни аёл қўриқчилар ҳар томондан ўраб олишган экан. «Албатта бу ер подшоҳ учун жаннатнинг ўзи-да,— фикрлабди шоир,— ким ҳам уқубатли турмуш машаққатларини деб ҳури гилмонлар суҳбатидан воз кечмайди. Бу дунёда шундай зоҳид топиладими? Шоҳнинг маишатига ҳалал берганинг — ўлганинг. Хўш, нима қилиш керак? Сўз бердингми, бажар. Бурчни бажариш фарз. Ҳакамлик парвардигорга хос».

Шоир шундай мулоҳазалар билан руҳини тетиклаштириб олибди. Дарча остига келиб, овозининг борича:

— Эй подшоҳ! Сен ўзингни одам ҳисоблайсан-ку, аслида, ўзинг хушсиз ётибсан. Атрофдаги одамлар сени «айғир ва эшак» деб атамоқдалар. Ҳали ҳам имкониятинг бор, бу ердан тезроқ жўнаб қол, — дебди.

Шоир қичқирибди-ю, оёғини қўлига олганича коча бошлабди. У шу қадар тез югурибди-ки, ҳар қандай чопағон този ҳам унга етолмасмиш.

Подшоҳ алам билан бақирибди:

— Ким у? У нобакорни шу лаҳзада қатл этинглар!

Бечора Ганч ҳар қанча уринмасин, бари бир ясулларнинг таъқибидан қочиб қутулолмабди. Уни тутиб бекордан-бекор ҳарамга келмаганини аниқлабдилар. Агар оддийгина ўғри бўлганида-ку, ўша заҳоти масаласини ҳал қилишаркан, аммо Ганч жидек шоирни ўйламай-нетмай ўлдириб қўйиб, кейин шоҳнинг ғазабига учрашдан қўрққан соқчилар уни вақтинчалик зиндонга ташлашибди.

Подшоҳ ғазабдан қизарган ҳолда ҳарамдан чиқибди. Бегойимлар ҳар қанча уринмасинлар, шоҳни ушлаб қололмабдилар. Унинг қулоғи кар, кўзи кўр бўлган экан. Ганчнинг «айғир ва эшак» дегани ҳеч қулоғи остидан кетмасмиш. Бутун вужуди титрармиш.

Бегойимлар ҳам сарой аҳлининг бу тадбирдан ғазабга келкишибди. Улар мулозимларни роса қаргашибди.

Фақат мунофиқ бақироқнинг қўлга тушгани уларга бир оз таскин бераркан. «Мана энди бизнинг

хоҳишимизга қарши чиқиш қандай оқибат билан тугагини билиб оладилар», — дейишибди ўзаро.

Сарой мулозимлари қувонишни ҳам, хафани бўлишни ҳам билишмабди. Чунки подшоҳ бегоимлар асирлигидан қутилган бўлса ҳам, Ганч шоҳга азабига дучор бўлган эди.

Эртаси куни шоҳ ҳар тарафга жарчи юбориб, ўзининг саройга қайтганини эълон қилибди. Халқ бу янгиликдан мамнун бўлибди. Разил ниятлик одамлар давлатга қарши фитна уюштиришдан чўчиб қолибдилар.

Дарборга ҳар тарафдан мулозимлар, амалдорлар келишибди. Ҳатто оддий халқ табақасидан ҳам айрим вакиллар қатнашибдилар. Шоҳ тахтда савлат тўкиб, қовоғини уйиб, ғазаб билан ўтираркан. Халқ уни фақат тўққиз ойдан кейин кўришга муяссар бўлибди. Сарой аҳли унга алоҳида тавозеъ билан салом бериб, ўз лавозимига кўра жой-жойида ўрин ола бошлашибди. Бироқ, биронта одам ҳам унинг кўзига тик қаролмас, ҳамма бошини ҳам қилиб ерга тикилиб турарди.

Сипоҳлар Ганчни келтирибдилар. Унинг ўстида кечаги либос, қўллари маҳкам боғланган.

Вазир ва маслаҳатчилар шоирнинг кийимидан ажабда қолишибди. Уларнинг ҳар бири шоирга ҳимоя тилар, шоҳдан Ганчнинг айбини сўраб олишга тайёр экан. Фақат қулай фурсат келмаётганидан безовталанишаркан.

Подшоҳ Ганчни ғаройиб қиёфада танимабди.

— Бу нимаси? Разил ва даҳшатли руҳ рақшасмисан? — сўрабди Акбар.

«Менинг соатим яқинлашган кўринади», — ўйлабди Ганч, аммо шунга қарамай шоҳга қуллуқ қилишни унутмабди. Шу пайт бошидаги бесўнақай қалпоғи тушиб кетиб, юзи кўриниб қолибди.

— Ганч! — бақриб юборибди подшоҳ. — Менинг ҳарамимга киришга қандай журъат этдинг? Ҳозир қатл қилинасан.

Бечора шоир қўллари боғланган ҳолда тили калмага келмай қалт-қалт титрармиш.

Жаллод шоҳнинг сўзларини эшитгач, қилиқини маҳкам ушлаб олдинга қадам ташлабди. Ганч даҳшат ичида ўзининг сўнгги дақиқаларини санай бошлабди. Ҳаммининг жони ўзига ширин кўриниб, шоирнинг ҳимоясига бир оғиз сўз деёлмасмиш.

Ҳатто Ганчнинг кўзига қарашга ҳам ботинишолмабди. Зийрак шоҳ Ганчнинг турлича имо-ишораларини сезиб, шундай дебди:

— Ганч! Нега оу ерда масхарабозлик қиляпсан. Бу ер дарборми ёки томошахонами?

Ганч ортиқ чидолмабди. Кечаги маслаҳатчиларнинг хоинлигидан аламга тушибди, чунки оқшомда уни кўкларга кўтарган мулозимлардан садо чиқмасмиш. Ҳатто уларнинг кўзларини кўриш ҳам мушкул экан. Улар худди Ганчнинг нима кутаётганини билмагандай бамайлихотир туришаркан. «Ҳамон менинг пешонамга ўлим ёзилган экан, сенларга бир дарс бериб қўйишим керак»,— деб ўйлабди Ганч ва мулозимларга ишора қилиб гапирибди.

— Олампаноҳ! Мен мана шу зоти олийларнинг айёрона фитнасининг курбони бўлдим. Менинг шу куйга тушишимга мулозимларингиз сабабчи.

Шундан сўнг шоир куни кеча бўлиб ўтган воқеани шоҳга батафсил сўзлаб берибди. Маслаҳатчиларнинг уни қандай авраганликларига гапирибди.

Ганчнинг ҳикояси шоҳни ҳам ажаблантирибди, ҳам кўнглини ёзибди. Ҳа, куни кеча маслаҳатчилар Ганчни қутқаришга сўз беришганига қарамай бугун лом-лим дейишмай туришибди. Бу ҳолни кўрган Акбар роса кулибди.

Подшоҳнинг қалби ёришиб, Ганчни афв этибди. Ганчнинг ўз манфаатини ўйламаганини кўрган Акбар шоирга қимматбаҳо совғалар инъом этиб, насиҳат қилибди:

— Шоир, менинг сўзларимга қулоқ сол ва асло ёдингдан чиқарма. Баланпарвоз гапларни айтувчилар ҳеч қачон ваъдаларида турмайдилар. Воизнинг қалбидаги ниятини аниқ билмай туриб, унинг сўзларига инонма.

Айёр мулозимларга эса дўқ уриб:

— Сиз бу бечора қарияни ўлимга юбориб, биронтангиз ҳимоя қилмадингиз. Уни кулфатга дучор қилдингиз. Бу қилмишларингиз сизнинг шаънингизга лойиқми?— деб сўрабди.

Ҳамманинг ўрнига Бирбал жавоб берибди:

— Олампаноҳ! Биз бутун вужудимиз билан шоирдан миннатдоримиз. У ўзгалар учун ўз жонидан воз кечди. Аммо ҳамма сизни мулоҳазали, адолатпарвар ҳукмдор сифатида билади. Шунинг учун шоирни қатл қилмаслигингизга ишонардик. Мабодо

биз шоирни ҳимоя қилишга уринсак, сизнинг газабингиз авжга минарди ва худо билади, албатта бирон фожиа рўй бериши мумкин эди. Биз ана шу мулоҳазага бориб жим туришни маъқул топдик.

Подшоҳ шу билан масалани яқунлабди. Ҳар куни дарборга келиб узоқ муддат давлат юмушлари билан банд бўла бошлабди ва тез орада узоқ вақт давомида издан чиққан давлат ишлари жойинга тушибди.

ҒАРОЙИБ ТУШ

Кунларнинг бирида подшоҳ билан Бирбал отамлашиб ўтиришаркан бирдан шоҳ шундай дебди:

— Бирбал! Мен кеча ғаройиб бир туш кўрдим. Гўё биз иккаламиз осмон остида учиб юрганмишмиз ва тўсатдан пастга қулабмиз. Мен асал солинган ўрага, сен аҳлат ўрага тушибсан. Шу пайт уйғониб кетдим.

— Олампаноҳ!— ўша заҳоти давом эттирибди Бирбал.— Ё, тавба! Мен ҳам кеча айнан шунақа туш кўрдим. Фақат менинг тушим бир оз узоқроқ давом этди. Иккаламиз ўралардан чиққанимиздан кейин мен сизни, сиз мени ялай бошлабмиз.

Акбар мулзам бўлганидан ҳеч нарса деёлмабди.

СОХТА БИРБАЛЛАР

Подшоҳга Бирбалнинг вафот этгани ҳақида хабар келганидан бошлаб изтиробга тушибди. У оғир жудоликка дуч келиб, кўнгил очадиган ҳамма хурсандчилик ва маишатдан воз кечибди. Сарой аҳли Акбарни овутиш мақсадида турли чоралар ўйлаб топишибди. Кўп мулоҳаза, бахслардан сўнг киши билмас, Бирбал тирик экан, деган миш-мишлар тарқата бошлабдилар.

Узоқ-узоқ шаҳар ва қишлоқлардан Бирбалнинг пайдо бўлгани ҳақида хабар кела бошлабди. Одамлар унинг жангда ҳалок бўлмаганини, эндиликда қайсибир вилоятда хуфёна яшаётганини ҳикоя қилибдилар.

Тасодифан шундай ҳодиса рўй берибди. Ўзини Бирбал деб атаган битта одам пайдо бўлибди, сарой

томон йўл олибди, бироқ йўлда ўлиб қолгани сабабли Акбар билан учраша олмабди.

Орадан икки йил ўтгач, Сири қишлоғида яна бир Бирбал чиқибди. Қайсидир брахман жон қолатда уни Бирбал деб атрофга жар солибди.

— Патханлар билан жанг бошлаганда, мен ярандим, аммо битта махатма* мени жанг майдонидан олиб чиқиб, даволади, — дебди сохта Бирбал. — Жароҳатим мутлақо тузалганидан сўнг бу муқаддас инсон сизларнинг қишлоғингизда яшашим лозимлигини тайинлади.

Ҳақиқатан ҳам, у брахман Бирбалга жуда ўхшашдан ташқари, вазирнинг бутун ҳаётини, яқин-уруғларини ҳам биларкан. Қариндошларининг саволларига тутилмасдан жавоб бераркан. Кўпчилик бу ҳийлага учиб, уни ҳақиқий Бирбал сифатида қабул қила бошлабди. Уни ҳурмат билан саройга олиб кетишибди, аммо у ҳам йўлда қазо қилибди. Ваҳоланки, шоҳ уни интизорлик билан кутаётган экан.

Бундай хабарлар шоҳга тез-тез келиб турибди. Бироқ гап уларни текширишга келганда, сохта бўлиб чиқаверибди. Вақт ўтганидан сўнг бу маълумотларни сарой аҳли айғоқчилар орқали тарқатишгани ҳам фош бўлибди. Шунда шоҳ қаттиқ ғазабга келиб ёлғончи айғоқчиларни қаттиқ жазолабди.

* Ма х а т ма — зоҳид, муқаддас кимса, «олий руҳ».

МУНДАРИЖА

Шоҳ Акбар ва доно Бирбал ҳикоялари	3
Виждонсиз қози	9
Кулдир, йўқса ўлдираман	13
Туянинг бўйни нега эгри?	14
Ҳам жасур, ҳам қўрқоқ	14
Гувоҳ — дарахт	15
Ҳар каллада ҳар хаёл	17
Подшоҳ брахман бўлмоқчи	18
Подшоҳ шикорда	19
Ҳасадгўйлар доғда қолишди	21
Қоронғилик	24
Манипур ҳокими Бирбални синагани	24
Эшак тамаки чайнамайди	26
Ҳақиқат қўнғироғи	26
Кимга хизмат қилсам, шунинг ноғарасига ўйнай- ман	29
Деҳлида неча қарға бор?	29
Билган топиб гапирар	30
Бармоқ ишора	31
Соч бўяш	34
Мутлақ ҳоким	34
Ҳозир нима ҳаракатда?	35
Подшоҳнинг беш саволи	36
Рост билан ёлғон ўртасидаги фарқ	37
Маккора, бузуқ хотин	37
Бирбал устидан ҳукм	39
Тескари қарор	41
Қудуқ уйланади	42
Йўл қаёққа боради?	46
Қилмишига яраша	46
Қайси дарёнинг суви яхшироқ?	48
Бегойимни ҳижолатдан чиқарди	49
Урмон ва борнинг дарахтлари	50
Бу ерда ва у ерда	50
Оллоҳнинг қўлидан келмайдиган иш менинг қў- лимдан келадими?	51

Анбаҳ кимнинг дараhti?	52
Икки эшакнинг юки	55
Фирибгар кема эгаси	56
Ақлли ва нодон	60
Мукофот ва жазо	60
Кимнинг жойи жаннатда, кимники дўзахда?	62
Токчадаги олма қани?	62
Совут синови	64
Икки ойни битта деб ҳисоблаш	66
Еруғ нарса нима?	66
Инсон қўли гул	67
Подшоҳ Бирбални ҳайдаб юборгани	70
Осмондаги юлдузлар қанча?	71
Тентаклар рўйхати	72
Қайиқсиз ғарқ бўламиз	73
Ўз ўғлинг ҳаммадан хушбичим	73
Меҳр-муҳаббат ришталари	76
Совуқ қалай?	78
Бирбал Кобулда	78
Эмақдош ака-укалар	80
Бирбалнинг хизматкорни қутқаргани	81
Барбалнинг совуққонлиги	84
Курпага қараб оёқ узат	84
Кўзларингга ҳам ишонма	85
Ўгрини қандай қилиб тутишди?	87
Тухмат	88
Бегойим айёр, Бирбал ундан айёрроқ	89
Меҳнатни ардоқлаш ҳаётни сақлар	90
Ким бахтли?	91
Бегойимнинг арази	92
Қудуққа тушиб олибдилар	96
Нима учун кафтда мўй ўсмайди?	96
Подшоҳни ҳарамдан алдаб чиқаришгани	97
Ғаройиб туш	106
Сохта Бирбаллар	106

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Адабий-бадиий нашр

Ўзбек тилида

**ШОҲ АКБАР ВА ДОНО БИРБАЛ
ҲИКОЯЛАРИ**

Мусаввир *М. Самойлов*

Техн. муҳаррир *В. Н. Барсукова*

Мусаҳҳиҳ *М. Ҳошимова*

ИБ № 5223

Босмахонага берилди 21.09.93. Босишга 10.11.93. да рухсат этилди. Бичими 84×108¹/₃₂. 2-нав босмахона қоғози. Мактаб гарнитураси. Юқори босма. 5,88. шартли босма табағи. Жаъми 30000 нуска. 1206 рақамли буюртма Баҳоси шартнома асосида. Шартнома № 107—93.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 129, Навоий кўчаси, 30.

«Нур» ижодий-ишлаб чиқариш бирлашмаси. 700098, Тошкент, Халқлар дустлиги шоҳкўчаси, 28.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмахонасида босилди. 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.